

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको
पाठ्यांश सङ्केताङ्क ६०९ र ६१० पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

हितबहादुर थापा मगर

दर्शनाचार्य तह

तेस्रो सत्र

२०७६/२०७७

क्रमाङ्क - ११

त्रि.वि. रजिष्ट्रेशन नम्बर : ९-१-२९-२३०-२००५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७८

सिफारिस पत्र

नेपाली दर्शनाचार्य तह (शैक्षिक सत्र २०७६/२०७७) का विद्यार्थी श्री हितबहादुर थापा मगरले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि शीर्षकको शोध मेरो मार्गदर्शनमा सम्पन्न गर्नुभएको हो । उहाँको यो शोध सन्तोषजनक भएकाले म यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति २०७८/१०/२३

.....

(महादेव अवस्थी)

शोधनिर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका छात्र श्री हितबहादुर थापा मगरले मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको पाठ्यांश सङ्केताङ्क ६०९ र ६१० पत्रको शोध प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि* शीर्षकको शोधप्रबन्ध दर्शनाचार्य उपाधिका लागि उपयुक्त भएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	दस्तखत
१.	प्रा. डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे	(विभागीय प्रमुख)
२.	प्रा. डा. महादेव अवस्थी	(शोधनिर्देशक)
३.	प्रा. डा. नारायणप्रसाद गड्तौला	(आन्तरिक शोधनिर्देशक)
४.	प्रा. डा. रमेशप्रसाद भट्टराई	(बाह्य परीक्षक)
५.	प्रा. डा. भरतकुमार भट्टराई	(सदस्य)

मिति २०७९/०३/११

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि* शीर्षक मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको पाठ्यांश सङ्केताङ्क ६०९ र ६१० पत्रको शोध प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीज्यूको मार्गदर्शनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधप्रबन्ध तयारीका सन्दर्भमा प्रेमपूर्वक मार्गदर्शन तथा विविध सल्लाह सुझाव प्रदान गर्नु भएकोमा शोधनिर्देशक गुरुप्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यसैगरी विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा.कृष्णप्रसाद घिमिरेज्यू, आन्तरिक शोधनिर्देशक आदरणीय गुरु प्रा.डा. नारायणप्रसाद गड्तौलाज्यू, बाह्य परीक्षक आदरणीय गुरु प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराईज्यू तथा शोध परीक्षण सदस्य आदरणीय गुरु प्रा. डा. भरतकुमार भट्टराईज्यू लगायत यस शोधप्रबन्ध लेखनका क्रममा आवश्यक सहयोग सुझाव र मार्ग निर्देशन गर्नु हुने श्रेष्ठ गुरुहरूप्रति हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्दछु । दर्शनाचार्य तह अध्ययनका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार पारी पठनका लागि उपयुक्त वातावरण मिलाइ दिने नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुरप्रति कृतज्ञ छु । अध्ययनका सिलसिलामा पूर्ण छात्रवृत्ति उपलब्ध गराइ मेरो पठनपाठन कार्यमा सहयोग पुऱ्याई दिनु भएकोमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगप्रति आभारी छु ।

यस तहसम्म अध्ययन गर्नका निम्ति हरपल साथ सहयोग गरी हौसला दिनुहुने मेरो बुबा श्री पदम बहादुर थापा मगर आमा होममाया थापा मगर प्रति ऋणी छु । पठनपाठन क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याई पठन योग्य वातावरण सिर्जना गरी दिने मेरी श्रीमती विन्दुकुमारी थापा मगरलाई सम्भन चाहन्छु । अन्त्यमा यो शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग दर्शनाचार्य शिक्षण कार्यक्रम समक्ष पेस गर्दछु ।

शोधार्थी

हितबहादुर थापा मगर

दर्शनाचार्य तेस्रो सत्र

विषयसूची

	पृ. सं.
सिफारिस पत्र	क
स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञता ज्ञापन	ग

पहिलो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्याकथन	३
१.३ शोधको उद्देश्य	४
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.५ शोधको औचित्य	९
१.६ शोध विधि	१०
१.६.१ सामग्री सङ्कलन विधि	११
१.६.२ सैद्धान्तिक आधार	११
१.६.३ विश्लेषणको विधि र ढाँचा	१६
१.७ शोधको सीमाङ्कन	१९
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१९

दोस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थ

२.१ विषय परिचय	२१
२.२ विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थको स्वरूप	२१

२.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान यथार्थ	२३
२.३.१ 'दोषी चश्मा' कथामा विद्यमान यथार्थ	२४
२.३.२ 'बिहा' कथामा विद्यमान यथार्थ	२८
२.३.३ 'कर्नेलको घोडा' कथामा विद्यमान यथार्थ	३२
२.४.४ 'स्कूलमास्टर' कथामा विद्यमान यथार्थ	३६
२.३.५ 'सखी' कथामा विद्यमान यथार्थ	३९
२.३.६ 'स्वेटर' कथामा विद्यमान यथार्थ	४३
२.३.७ 'रिक्सा तान्ने' कथामा विद्यमान यथार्थ	४७
२.४ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा सम्भावित यथार्थ	५१
२.४.१ 'मधेसतिर' कथामा सम्भावित यथार्थ	५१
२.४.२ 'सिपाही' कथामा सम्भावित यथार्थ	५५
२.४.३ 'पुस्तक' कथामा सम्भावित यथार्थ	५८
२.४.४ 'बौलाहा' कथामा सम्भावित यथार्थ	६०
२.५ निष्कर्ष	६२

तेस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टि

३.१ विषय परिचय	६५
३.२ वर्गीय विश्वदृष्टिको सैद्धान्तिक अवधारणा	६५
३.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	६९
३.३.१ 'दोषी चश्मा' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	६९
३.३.२ 'स्वेटर' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	७१
३.३.३ 'रिक्सा तान्ने' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	७३

३.३.४ 'महाराजको सवारी' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	७४
३.३.५ 'स्कूल मास्टर' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि	७५
३.४ निष्कर्ष	७६

चौथो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि

४.१ विषय परिचय	७९
४.२ समुदायगत विश्वदृष्टिको सैद्धान्तिक अवधारणा	७९
४.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	८३
४.३.१ 'बिहा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	८३
४.३.२ 'कर्नेलको घोडा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	८५
४.३.३ 'पवित्रा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	८७
४.३.४ 'होड' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	८९
४.३.५ 'मधेसतिर' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि	९०
४.४ निष्कर्ष	९१

पाँचौ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश	९३
५.२ निष्कर्ष	९४
५.३ समग्र निष्कर्ष	९९
सन्दर्भ सामग्रीसूची	१०१

पहिलो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि

१.१ शोधपरिचय

प्रस्तुत शोधको शीर्षक *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि* रहेको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जन्म वि.स. १९७१ साल भदौ २४ गते बनारसमा भएको थियो । उनले निबन्ध, कविता, आत्मवृत्तान्त, कथा र उपन्यास जस्ता विभिन्न विधामा कलम चलाए तापनि अन्य विधाभन्दा आख्यान विधामा सफल भएको पाइन्छ । उनका *दोषी चश्मा* र *श्वेतभैरवी* नामक दुईवटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित भइ सकेका छन् । यिनै दुईवटा कथासङ्ग्रहमा रहेको बिसओटा कथामध्ये चौधओटा कथाहरूमा रहेको कथानकलाई मुख्य आधार बनाउँदै विश्वदृष्टिसँग सम्बन्धित खोज अनुसन्धान गरिएको छ ।

समाजमा घटित घटनाहरूका विविध पक्षहरूलाई वस्तुपरक एवम् वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई समाजशास्त्र भनिन्छ । समाजशास्त्रका पिताका रूपमा अगस्टस कोम्तेलाई चिनिन्छ । समाजशास्त्रको अध्ययन गर्ने क्रममा उनले सन् १८३८ मा समाजशास्त्रको औपचारिक आरम्भ गरेका हुन् । उनले भौतिक जगत्को उच्चतम अवस्था समाज हो भन्ने तथ्यलाई आत्मसात् गरि समाजशास्त्रीय मान्यताहरू प्रतिपादित गरेका छन् । समाजशास्त्र मानवीय सामाजिक क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसको सामाजिक संरचनाका विविध शाखाहरूसँग निकटतम सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजका विविध संरचनाहरू पारिवारिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा भौतिक विषयहरू परस्पर सम्बन्धित हुन्छन् । समाजशास्त्रका यिनै विषयहरूका समन्वयद्वारा गरिने वैज्ञानिक अध्ययन पद्धति नै साहित्यको समाजशास्त्र हो । लुसिएँ गोल्डमान (१९१३-१९७१ दशकका) फ्रान्सेली चिन्तक हुन् । लुसिएँ गोल्डमान मार्क्सवादबाट प्रभावित भए पनि मार्क्सवादको वर्ग संघर्ष र वर्ग चेतना सम्बन्धी मान्यतामा फरक दृष्टि राख्दै उनले आफ्नो साहित्य सम्बन्धी चिन्तनलाई समाजशास्त्रीय स्वरूप दिने काम गरेका छन् ।

लुसिएँ गोल्डमानले विश्वदृष्टिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका निम्ति सैद्धान्तिक मापदण्डहरू निर्माण गर्नुका साथै यसका विकसित सैद्धान्तिक आधारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्यकारले कृतिमा व्यक्त गरेको विश्वदृष्टिको संरचना लेखकको निजी निर्माण तथा सिर्जनामात्र नभएर लेखकका वर्गका अन्य व्यक्तिहरूबाट प्रभावित पनि भएका हुन्छन् । लेखकले कृतिमा व्यक्त गरेको विश्वदृष्टिमा लेखकको समाजका वर्ग वा समूहको सहभागिता रहेको हुन्छ । एउटा वर्ग वा साहित्यमा व्यक्त भएको समूहको सम्भावित चेतनाले नै विश्वदृष्टिको निर्माण गर्दछ । यसको अभिव्यक्ति, धर्म, दर्शन, कला र साहित्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ । एउटा वर्ग वा समूहको जीवन जगत्का बारेमा साहित्यमा अभिव्यक्त भएको लेखकको सुसङ्गत दृष्टि नै विश्वदृष्टि हो । समाजमा व्यक्तिहरूको विचारमा प्रायजसो सङ्गति तथा एकान्विति हुँदैन । यिनै विविध कारणहरूले गर्दा विश्वदृष्टि एउटा व्यक्तिको विचार तथा भावनाको वास्तविक रूप होइन भन्न सकिन्छ ।

नेपाली आख्यान साहित्यमा मनोविज्ञानको सोद्देश्य प्रथम प्रयोगकर्ताका रूपमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालालाई चिनिन्छ । उनका कृतिहरूमा यौन मनोविज्ञानका मूल विषयवस्तुहरू रहेको पाइन्छ । समाजमा घटित विविध किसिमका घटनाहरूलाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गले चिरफार गर्ने भएकाले कथाकार कोइरालालाई नेपाली साहित्यमा मनोविज्ञान धाराका प्रवर्तक मानिन्छ । कोइरालाका कथाको अध्ययन गर्ने हो भने पनि तिनलाई मनोविज्ञानको प्रयोगशाला मान्न सकिन्छ । उनका कथामा वर्गीय असमानता, जातीय विभेद, पारिवारिक कलह, अनमेल विवाह, आर्थिक, शोषण, सामाजिक रूढि, दाइजो प्रथा, धर्म परम्परा, अन्धविश्वास, धनी र गरिब विचको खाडल, राजनैतिक बेइमानी जस्ता समसामयिक विषयवस्तुलाई सरल भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेद, सामाजिक असमानता, महिलाहिंसा, गरिबी र त्यसका आडमा हुने थिचो मिचो उत्पीडन, अनमेल विवाहले निम्त्याएका मनोवैज्ञानिक समस्या, पुरुषवादी चिन्तन, अन्धविश्वास, वर्तमानको नयाँ पुस्ताको विदेशी मोहले निम्त्याएको पारिवारिक समस्या जस्ता सामाजिक विषयलाई केन्द्रमा राखिएको छ । नारीले भोग्नु परेका शारीरिक तथा मानसिक पीडा, विधवापन, सौता भएर पने अवस्था, सासु पुस्ताले बहारीमाथि गर्ने दमन जस्ता सामाजिक समस्याका

रूपमा रहेका विषयहरूलाई विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले आफ्ना कथामा उठान गरेका छन् । यी विविध सन्दर्भहरूले उनका कथाहरू विश्वदृष्टिका कोणले अध्ययनीय विषय हुन् भन्ने स्पष्ट पार्दछन् ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले कुनै पनि दर्शन वा विचार सामूहिकतामा सिर्जित हुन्छ र व्यक्तिले त्यसलाई साहित्यमा रूपान्तरित गर्छ, भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले सामूहिकता भन्नाले समाजमा व्यक्तिहरूका माझको अन्तरवैयक्तिक सम्बन्धको जालो हो जुन अनेक प्रकारका पेसागत, राजनैतिक, जातीय, राष्ट्रिय तथा सामाजिक वर्गसँग सम्बन्धित हुन्छ, भन्ने धारणा राखेका छन् । उनका कथाहरूलाई समाजशास्त्रीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानी यस शोध कार्यमा गोल्डमानले विकसित गरेको विश्वदृष्टि पद्धतिका आधारमा ती कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिको विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधको मूल समस्या हो । पूर्ववर्ती समालोचक तथा समीक्षकहरूले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टिलाई मूल समस्याका रूपमा लिइ अध्ययन विश्लेषण नगरेकाले प्रस्तुत शोधमा यही मूल समस्यामा केन्द्रित रही ती कृतिमा विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थका साथै वर्गीय यथार्थको समुदायगत विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत समस्यालाई स्पष्ट पार्नका लागि निम्नानुसारको शोध प्रश्नसँग सम्बद्ध सामग्रीहरूको विश्लेषण गरिएको छ :

- (१) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थको चित्रण के कसरी गरिएको छ ?
- (२) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टिको अभिव्यक्ति के कस्तो छ ?
- (३) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि के कस्तो छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

समस्या कथनमा उल्लिखित शोधप्रबन्धका समस्याहरूको प्राज्ञिक समाधान खोज्नु नै प्रस्तुत शोधप्रबन्धका मूल उद्देश्य रहेको छ । कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिलाई मुख्य शोध विषय बनाइएको प्रस्तुत शोधको उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

- (१) विश्वदृष्टिको अवधारणाका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान तथा सम्भावित यथार्थको विश्लेषण गर्नु,
- (२) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि र तिनका केन्द्रक पहिल्याउँदै विश्वदृष्टिको निर्माण प्रक्रियाको मूल्याङ्कन गर्नु,
- (३) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि र तिनका केन्द्रक पहिल्याउँदै विश्वदृष्टिको निर्माण प्रक्रियाको समीक्षा गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका केही कथाहरूमा केन्द्रित रही उनका कथागत प्रवृत्ति, योगदान, जीवनी, व्यक्तित्व आदी विषयबारे लेख तथा शोधपत्र लेखिए पनि तिनका कृतिहरूमा आधारित भएर विश्वदृष्टिलाई नै सैद्धान्तिक आधार बनाएर सूक्ष्म रूपमा अध्ययन भएको पाइँदैन । हालसम्म कोइरालाका कथाकारितासँग सम्बद्ध त्यस्ता जे जस्ता पूर्वकार्य उपलब्ध छन् । यहाँ तिनको कालक्रमिक समीक्षा गर्दै सीमा, प्राप्ति र उपादेयताका बारेमा खोजी गरिएको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय (२०४०) ले *विचार र व्याख्या* कृतिमा कथाकार कोइरालाका कथाहरूको प्रवृत्ति र मूल्य देखाउने क्रममा अन्तश्चेतनामूलक यथार्थवादको नव प्रयोग गर्दै नेपाली कथामा नयाँ आयाम ल्याउने र नौलो क्षितिजको उद्घाटन गर्ने कथाकारका रूपमा कोइराला अगुवा हुन् भन्न सकिन्छ, भनेका छन् । उनले कोइरालाको कथागत प्रवृत्तिअन्तर्गत यौन मनोविज्ञानलाई प्रष्ट्याउँदै उनका कथामा पात्रहरू यौन समस्याले ग्रस्त छन् भन्ने सामान्य टिप्पणी गरेका छन् तर समग्र कथाहरूको यौन मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन भने गरेको

पाइँदैन । 'रिक्सा तान्ने', 'स्कूल मास्टर', 'महाराजको सवारी' र 'स्वेटर' कथाले सतही रूपमा यौन कुण्ठालाई चित्रण गरे पनि समाजमा रहेको वर्गीय विभेदतर्फ ध्यानाकर्षण गराएको छ । सोही कारणले गर्दा उपर्युक्त कथाहरूलाई वर्गीय विश्वदृष्टिको आधारमा व्याख्या विश्लेषणका लागि चयन गरिएको छ ।

खेमनाथ कोइराला (२०४५) ले *साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला* शीर्षकको समालोचनात्मक पुस्तकमा कोइरालाको जीवनी, व्यक्तित्व, कथायात्रा र उपन्यास यात्राको समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । यस क्रममा उनले कोइरालाको समग्र कथायात्राको प्रवृत्ति यौन मनोवैज्ञानिक विषय चयन र कला सचेतता बिचको समन्वय हो भन्ने निचोड प्रस्तुत गरेका छन् । यस अध्ययनले कोइरालाका कथाको विषयका बारेमा स्पष्ट पार्नुकासाथै शिल्प पक्षको उद्घाटन समेत गरेको छ ।

ईश्वरप्रसाद उपाध्याय (२०४८) ले वी.पी. स्मृतिग्रन्थ पुस्तकमा सङ्कलित *'स्व. वी. पी. कोइराला बहुआयामिक प्रतीभा'* शीर्षक लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोविश्लेषणवादी साहित्यकारका रूपमा ख्याति प्राप्त व्यक्ति हुन् भनेका छन् । उनले कोइरालाका कथाहरू जीवन्त, वस्तुवादी र मौलिकताले सजिएका हुन्छन् भनेका छन् । यस पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधमा कोइरालाका कथामा विद्यमान यथार्थको पहिचान गर्न केही मात्रामा सघाउ पुगेको छ ।

तुलसी भट्टराई (२०५८) ले *वी.पी. कोइराला : चिन्तन र प्रयोग* नामक समालोचनात्मक कृतिका माध्यमबाट कथाकार कोइरालाका कथाहरूमा प्रस्तुत भएको चिन्तनधारालाई विश्लेषण गरेका छन् । उनले यस कृतिमा कथाहरूमा प्रस्तुत पात्र र पात्रहरूका क्रियाकलाप वा चरित्रका आधारमा कथाले विवेचना गरेका छन् । यसबाट कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'पवित्रा', 'होड' र 'सखि' कथामा पात्रहरूको चरित्र र क्रियाकलापको चित्रण गरेको हुनाले यी कथाहरू यस शोधप्रबन्धका लागि छनोट गरिएको छ ।

शान्ति न्यौपाने (रिसाल) (२०५६) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा नारी पात्रहरूको अध्ययन* शीर्षकको अप्रकाशित शोधमा कोइरालाका कथाका नारी पात्रहरू मानसिक विक्षिप्तता र आर्थिक विपन्नताको कारणले समस्यामा परेका छन् भन्दै आर्थिक पक्षको चित्रणमा

मात्र ध्यान दिएकी छिन् । 'सखि 'स्वेटर', 'मधेस तिर', 'पवित्रा' र 'होड' कथामा कथाकारले नारी मनोदशालाई चित्रण गरेको हुनाले यस शोधप्रबन्धका लागि छनोट गरिएको छ ।

भूपति ढकाल (२०६०) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा र उपन्यासहरूको विश्लेषण* कृतिमा कोइरालाका कथाहरूको विश्लेषण गर्दै उनका 'विहा', 'सिपाही', 'मधेसतिर', 'कर्नेलको घोडा', 'महाराजको सवारी', 'बौलाहा' र 'रिक्सा तान्ने' मूलतः यौन मनोवैज्ञानिक समस्यामूलक कथाहरू हुन् भनेका छन् । कोइरालाका कथाहरूमा यौनत्व र प्रायः हरेक कथामा व्यक्तित्वकै प्रमुखता भेटिन्छ, तर विस्तृत रूपमा व्याख्या विश्लेषण भने पाइँदैन । यसरी ढकालले यी कथाहरूको मनोवैज्ञानिक दृष्टिले सामान्य अध्ययनमात्र गरेको तर यौन मनोविश्लेषणमा आधारित भएर कथाको अध्ययन विश्लेषण भने गरेको पाइँदैन । यी कथाहरूले परापूर्वकालदेखि चलि आएको कुरीति, कुसंस्कार पितृसत्तात्मक सोचलाई वर्तमान समयमा पनि विद्यमान रहेको यथार्थलाई उजागर गरेको छ । यिनै यथार्थका कारण पात्रहरूमा सिर्जित मनोदशा भविष्यमा पनि निरन्तरता पाउने सम्भावित यथार्थतर्फ पनि संकेत गरेको छ । यिनै तथ्यहरूले गर्दा उपरोक्त कथाहरूलाई विद्यमान र सम्भावित यथार्थको विश्वदृष्टिको आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

ज्ञानू पाण्डे (२०६२) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद* मा उपन्यासमा उमाको चिन्तनको माध्यमबाट अस्तित्ववादी धारणाका विभिन्न पक्षलाई अभिव्यक्ति दिने काम त उपन्यासकारले गरेका छन् नै त्यसका अतिरिक्त त्यही उमाको जीवन भोगाईलाई उदाहरणका रूपमा अधि सारेर त्यसमा उनले नेपाली समाजमा नारीहरूको अवस्था कस्तो किसिमसित गुञ्जिरहेको छ भन्ने यथार्थको चित्रण गरेको कुरा व्यक्त गर्दै उमा पात्रको स्वेच्छाहरण भएको जीवन भोगाईलाई अगाडी सार्दै त्यस्तो जीवन नरोज्ज पाठकलाई सल्लाह दिएका छन् । समाजमा आफ्नो अस्तित्वको स्वतन्त्रता गुम्न नदिनको लागि विद्रोह गर्ने आफ्नो अस्तित्वको हकप्रति ऊ समयमै सचेत बन्नुपर्ने खाँचो छ भन्ने कुरा औँल्याएका छन् भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छन् । यसको अध्ययनले विश्वदृष्टि सम्बन्धी अध्ययन गर्नका लागि महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६६) ले साहित्यमा विश्वेश्वर, नामक पुस्तकमा *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथा शिल्प* शीर्षकको लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा पाइने मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिको विवेचना गरेका छन् । उनले कोइरालालाई कुण्ठाग्रस्त पात्रको मनस्थितिको विश्लेषणमा सिद्धहस्त कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् । कोइरालाका कथामा पाइने विशेषताको अध्ययनका लागि यो महत्त्वपूर्ण कार्य हो । यस अध्ययनले कोइरालाको कथा प्रवृत्तिको निरूपण गर्नु कथा शिल्पलाई बुझ्न र आशयको भाव बोध गर्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । यसका साथै शोध कार्यमा प्रस्तुत पूर्वाध्ययनले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिका कोणबाट अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम र ज्ञानु अधिकारी (२०६८) ले *नेपाली कथाको इतिहास* नामक पुस्तकमा कोइरालाको *कथा यात्रा र कथागत प्रवृत्तिका* चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकमा कोइरालालाई मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराका विशिष्ट कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् । यसकासाथै कथामा विचार प्रतिपादन गर्ने सन्दर्भमा पनि कोइरालाको कलम ज्यादै चुस्त रहेको मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाली कथाको इतिहासको सापेक्षतामा गरिएको यस अध्ययनले कोइरालालाई मनोवैज्ञानिक कथा लेखनको प्रवर्तकका रूपमा चिनाउनुका साथै वर्गीय विश्वदृष्टिलाई अध्ययन विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

भुवन न्यौपाने (२०६९) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा सम्बन्धन व्यवस्था* शीर्षकको दर्शनाचार्य तहको शोध पत्रमा कोइरालाद्वारा लेखिएका कथाहरूको सम्बन्धन व्यवस्था संशक्ति व्यवस्था सन्दर्भ परक अध्ययन र पाठ परक संगठनको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा सम्बन्धन व्यवस्थाको सैद्धान्तिक परिचयअन्तर्गत संकथन, संकथनमा संशक्ति, संशक्तिगत बन्धन, संशक्तिगत युक्तिको परिचय तथा यिनका सैद्धान्तिक पक्षलाई चिनाइएको छ । यसैगरी यस शोधप्रबन्धमा संयुक्तिको परिचय तथा यसको सैद्धान्तिक पक्ष, सन्दर्भता तथा सन्दर्भताका प्रकार र यिनका कार्यको चिनारी गराइएको छ । यसमा सन्दर्भ परक विन्यास व्यवस्थाको सैद्धान्तिक पक्षको पनि चर्चा गरिएको छ । यस शोधप्रबन्धमा कोइरालाका पहिलेका कथामा व्याकरणिक र कोशीय दृष्टिले खुकुलो तथा पछिका कथाहरू केही खदिलो बन्दै गएका छन् । कोशीय संशक्तिका दृष्टिले अधिका कथाभन्दा पछिका कथाहरू नजिकका शब्दको पुनः

कथनात्मक प्रयोगबाट कोशीय घनत्वमा वृद्धि हुनुकासाथै सन्दर्भताको आयाम पनि निकै विस्तारित भएको पाइन्छ, सन्दर्भ परक अर्थ विधा संरचना भाषिक संगठनका कोणबाट कथाको सम्बन्धन व्यवस्थालाई हेर्दा उत्कृष्ट कथाकारको कौशलता कोइरालाका कथामा पाउन सकिन्छ । कोइरालाका कथाहरू खँदिलो, प्रष्ट र तार्किक संशक्ति व्यवस्था नेपाली संस्कृति र समाजबाट साङ्केतिक सन्दर्भ परक अर्थ र व्यवस्थित तथा संगति पूर्ण पाठ परक संगठनले गर्दा प्रतिज्ञप्तिपरक विकास र आशय परक विकास भइ उत्कृष्ट ढङ्गले संशक्त र संयोक्तिपूर्ण बनेको पाइन्छ, भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट निकालिएको निष्कर्ष अनुसार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा नेपाली समाज र संस्कृतिको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ, जसलाई समुदायगत विश्वदृष्टिको आधारमा व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

सुधा त्रिपाठी (२०६९) ले *नेपाली उपन्यासमा नारीवाद* पुस्तकमा *सुम्निमा* उपन्यासको चर्चा गरेकी छन् । उनले आर्य संस्कृतिमाभन्दा अनार्य संस्कृतिमा नारी जगत्को सार्वभौमिकता सुरक्षित रहेको सन्दर्भलाई उपन्यासले प्रकट गरेको छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छन् । भौतिक जीवनलाई सर्वोच्च ठान्ने अनार्य संस्कृति र भौतिक जीवनलाई तुच्छ ठानी त्यसलाई वंशको निरन्तरतासम्म मात्र सीमित राखी आध्यात्मिक जीवनलाई सर्वोपरी ठान्ने कार्य संस्कृतिलाई अव्यावहारिक ठहर्‍याई उक्त संस्कृति व्यावहारिक ठहरिएको अनार्य संस्कृतिमा विलीन हुन पुगेको सन्दर्भलाई उपन्यासले उठाएको छ भन्ने कुरा उनले व्यक्त गरेकी छन् । यस अध्ययनले केवल नारीका कोणबाट मात्र पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधलाई देखाएको हुनाले प्रस्तुत शोध कार्यसँग यसको दुरी रहेको हुनाले यस अध्ययनले विश्वदृष्टिका वर्गीय पात्र पहिचान गर्न सहयोग पुगेको छ ।

नारायण चालिसे (२०६९) ले *पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास* नामक ग्रन्थमा *सुम्निमा* उपन्यासको चर्चा गर्दै आफ्नै वंश परम्पराको गौरवशाली इतिहास र आफूलाई जीवनदान दिने पिताको योगदानलाई बिसन्तु पाप हो भनि ठान्ने सोमदत्त र आमाले नै आफूलाई धर्ती र आकाश प्रदान गर्ने हुँदा आमा महत्त्वपूर्ण हुन् बुबा त आमाले देखाएको व्यक्ति हो भन्ने अशास्त्रीय भइकन पनि तथ्यपूर्ण तर्क राख्ने सुम्निमामा वैचारिक भिन्नता रहेको प्रसङ्ग चालिसेले व्यक्त गरेका छन् । आर्यहरू पिताबाट परिचित भएभैं किराँतहरू माताबाट परिचित

हुनु उनीहरूको परम्परा हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनमा लैङ्गिक पहिचानका अभिलक्षण भेटिएकाले नारीवादलाई आधार मान्दै विश्वदृष्टिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

रमेशप्रसाद भट्टराई (२०७०) ले *नेपाली साहित्य : पहिचान र प्रतिनिधित्व* नामक ग्रन्थमा *नारीवाद र कोइरालाका उपन्यासमा नारीपात्र* शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा उनका उपन्यासमा नारीको कारूणिक कथा छ, तर त्यसको कारण नियति हो भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गरेर पितृसत्तालाई चोख्याउने काम भएको छ, र नियतिका कारण मानिसले यस्तो पनि भोग्नु पर्दो रहेछ भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गरी उपन्यास टुङ्गिएका छन् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । नारीहरूप्रति भएका विभिन्न किसिमको वर्गीय विभेद केलाउनका निम्ति सहयोग प्रदान गरिएको छ ।

उल्लिखित पूर्वकार्यलाई हेर्दा कसैले पनि विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूलाई विश्वदृष्टिको केन्द्रविन्दु मानी सैद्धान्तिक कोणबाट विस्तृत अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । कथाको मूल विषयको चर्चा गर्ने क्रममा विश्वदृष्टि सम्बन्धी धारणाहरू भने राखेको पाइन्छ । अन्य सैद्धान्तिक कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा उपन्यासमा अन्तर्निहित विश्वदृष्टि सम्बन्धी केही टिप्पणी र उपर्युक्त पूर्वकार्य मूल शोध समस्याको समाधान गर्न असमर्थ छन् । त्यसैले प्राप्त उल्लिखित पूर्वकार्यहरू र शोध्य समस्याले खोज्ने उपर्युक्त समाधानका बिचमा पर्याप्त अन्तर रहेको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थ, वर्गीय विश्वदृष्टि र समुदायगत विश्वदृष्टिका कोणबाट अध्ययन भएको देखिँदैन । त्यसैले विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथागत विश्वदृष्टिका अवधारणाका आधारमा अध्ययन एवं विश्लेषण गर्नु आवश्यक रहेकाले यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक विषयवस्तुका कथाहरू विश्वदृष्टि प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले अनुसन्धेय विषय हो । प्रस्तुत शोधप्रबन्ध सोही विषयमा केन्द्रित रहेको हुनाले यसको प्राज्ञिक औचित्य रहेको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमाथि समीक्षात्मक टिप्पणी र सामान्य अध्ययन भए पनि विश्वदृष्टिलाई केन्द्रमा राखेर

सैद्धान्तिक पर्यायधारको उपयोग गरी अध्ययन नभएको कुरा पूर्वकार्यको समीक्षाबाट पुष्टि हुन्छ । विश्वदृष्टि सम्बन्धी आधारको उपयोग गरी कोइरालाका कथाहरूको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिने भएकाले यसबाट नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा नवीन पद्धति एवम् प्रयोगको स्थापना हुने भएकाले यसको उपयोगिता र सान्दर्भिकता रहेको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा विश्वदृष्टि शीर्षकमा तयार पारिने यस शोध कार्यले साहित्यिक अध्येतालाई विश्वदृष्टिका कोणबाट कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । उनका कथाहरू विश्वदृष्टिका कोणबाट अध्ययन विश्लेषण नभएकाले यसको अध्ययन विश्लेषण तथा मूल्याङ्कनबाट प्राप्त प्राज्ञिक निष्कर्ष पाठक, समालोचक, शोधार्थी आदि सबैलाई उपयोगी हुने भएकाले यस शोध प्रस्तावको औचित्य र महत्त्व रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रीय समालोचना पद्धतिअन्तर्गत लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टि सम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ । उनका केही कथाहरूमा समाजशास्त्रीय कोणबाट सामान्य विश्लेषण तथा समीक्षा भए पनि विश्वदृष्टिकै कोणबाट सम्पूर्ण कथाहरूको अध्ययन, विश्लेषण भएको पाइँदैन । प्रस्तुत शोध प्रस्तावको मुख्य प्राज्ञिक जिज्ञासा अनुत्तरित नै रहेको र त्यसको अभाव पूर्ववर्ती अध्ययनमा नभएको तथा यो आफैँमा मौलिक कार्य समेत भएको हुनाले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधविधि

शोध विधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधि पर्दछन् जसलाई तल उपशीर्षक सहित चर्चा गरिएको छ :

१.६.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधप्रबन्धका लागि आवश्यक प्राथमिक सामग्रीका रूपमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित क्रमशः दोषी चश्मा र श्वेतभैरवी नामक दुईवटा कथासङ्ग्रहमा रहेका विश्वदृष्टिसँग सम्बन्धित कथाका प्रमुख घटनाहरूलाई आधार बनाइएको छ । द्वितीय सामग्रीका रूपमा कोइरालाका कथासँग सम्बन्धित यसपूर्व गरिएका कार्यहरू एवम् साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनअन्तर्गतका विश्वदृष्टिसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक मान्यताहरूको उपयोग गरिएको छ । यी दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय विधिबाट गरिएको छ । कोइरालाका दुईवटा कथा सङ्ग्रहमा विश्वदृष्टिको स्पष्ट र मूर्त अभिव्यक्तिका दृष्टिले ती सबै समानस्तरीय छैनन् । अतः शोधप्रबन्धको उद्देश्य पूरा गर्ने सन्दर्भमा सोद्देश्य नमुना छनोट विधिको उपयोग गरी शोध कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.६.२ शोधविधि र सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा निर्धारण गरिएका समस्याहरूको प्राज्ञिक समाधानका लागि गोल्डमानका समाजशास्त्रका एक पक्षका रूपमा रहेको विश्वदृष्टि अन्तर्गत विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थ तथा वर्गीय विश्वदृष्टि र समुदायगत विश्वदृष्टिलाई विश्लेषणको मूल आधार बनाएको छ । यी तीनओटा कोणमा केन्द्रित रही सम्बद्ध सैद्धान्तिक उपकरणहरूको उपयोग गरेर कोइरालाको विसओटा कथाहरूमा विश्वदृष्टिसँग सम्बन्धित कथाहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । लुसिएँ गोल्डमानका मान्यतालाई सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक उपकरणका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

गोल्डमानको सिद्धान्तमा दर्शन, मनोविज्ञान र समाजको व्यापकता पाइन्छ । उनी मार्क्सवादबाट प्रभावित हुनुकासाथै जिन पियाजे र फ्रायडको मनोविज्ञानबाट पनि प्रभावित भएका थिए । साहित्यको समाजशास्त्रमा उनले समग्रता, विश्वदृष्टि, रूप, परावैयक्तिक चेतना तथा सम्भाव्य चेतना र वस्तुपरक सम्भावना सम्बन्धी धारणा मार्क्सवादी यथार्थवादी चिन्तक जर्ज लुकासबाट लिएका हुन् । परावैयक्तिक चेतना, महत्त्वपूर्ण संरचना तथा स्तर बिचको सम्बन्ध तथा सन्तुलन जस्ता धारणाहरू पियाजेको मनोविज्ञानबाट ग्रहण गरेका हुन् (बोएलआवर, सन् १९८०, पृ.८) । गोल्डमानले लुकासका प्रारम्भिक अवस्थाका तीन कृतिहरू

सोल एण्ड द फोर्सिथिअरी अफ नोभेल र हिस्ट्री अफ कन्सस्नेसबाट आफू अत्यन्त प्रभावित भएको कुरा उनले गरेका छन् । उनले पूर्ववर्ती विद्वान्हरूबाट चिन्तनलाई मौलिक ढङ्गबाट व्याख्या विवेचना गरेका छन् । उनले समाजशास्त्रका दुई रूपमध्ये कृतिमा अभिव्यक्त चेतनाको खोजी गरेका छन् । उनले साहित्य कृतिमा सामाजिक चेतनाको प्रतिबिम्ब खोज र कृतिमा प्रस्तुत चेतनाको संरचनासँग कुनै समूह वा वर्ग चेतनाको संरचनाको खोजीमध्ये साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्त सामाजिक चेतनाको प्रतिबिम्बको खोजलाई प्राथमिकता दिएका छन् ।

लेखक आफ्ना रचनामा विचार र अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्दछ । त्यो अभिव्यक्त विचार र भाव समाज तथा समाजका अन्य वर्गका व्यक्तिहरूका चिन्तन व्यवहारबाट प्रभावित हुन्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृति विचाररहित हुन सक्दैन । यदि उसले अन्तरवस्तुभन्दा रूप पक्षमा जोड दिएको छ भने पनि कुनै न कुनै रूपमा केही न केही विचार त आएको हुन्छ (प्लेखानोभ, सन् २००३, पृ.१५७, उद्धृत श्रेष्ठ, २०७०, पृ.३०) । रचनामा अभिव्यक्त अनुभूति लेखकको आफ्नो वर्ग वा समूह र समाजका अन्य व्यक्तिहरूको विचार वा भावसँग जोडिएर परावैयक्तिक रूप धारण गर्दछ । गोल्डमानले साहित्यिक पाठलाई त्यतिबेला सम्पूर्ण पाठ मान्दछन् जब त्यसमा कुनै वर्ग वा समुदायको विचारको प्रतिनिधित्व अधिकतम रूपमा समेटिएको हुन्छ । त्यसैले कुनै पनि कृतिको विश्वदृष्टिको संरचनामा लेखकको निजीनिर्मिति हुँदैन बरू त्यस वर्गका अन्य व्यक्ति पनि त्यसमा सहभागी हुन्छन् । विश्वदृष्टिको स्वरूपलाई वर्ग वा समुदायमा मात्र बुझ्न सकिन्छ भन्ने धारणा उनको उत्पत्तिमूलक संरचनावादको मूल पद्धति हो ।

अनुभववादी विधेयवादी धाराले उपेक्षा गरेको मूल चेतना तथा संरचनावादीले उपेक्षा गरेको रचनामा ऐतिहासिक मूल्य मान्यता एवम् मानवीय क्रियाशीलतालाई समन्वय गरेर उनले आफ्नो सिद्धान्तको विकास गरे । उनले विकास गरेको सिद्धान्तलाई उत्पत्तिमूलक संरचनावाद भनिन्छ । उनका मतमा एउटा वर्गको पूर्णतम सम्भावित चेतना नै विश्वदृष्टि हो (गोल्डमान, सन् १०८०, पृ.१११) । समुदायगत एउटा वर्गको पूर्णतम सम्भावित चेतना नै विश्वदृष्टि हो ।

गोल्डमानले विश्वदृष्टि एउटा राष्ट्र वा जातमा व्याख्यायित नभएर व्यापकतामा दार्शनिकताका चिन्तनमा व्याख्यायिता हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनका विचारमा

विश्वदृष्टि वैचारिक रूपमा व्यक्त हुन्छ । विश्वदृष्टि समय अनुसार परिवर्तन हुँदै जाने भएकाले यसलाई परिभाषित गर्न सकिदैन । यो व्यक्तिको परावैयक्तिक मानसिक संरचनाबाट जन्मन पुग्दछ (गोल्डमान, सन् १०८०, पृ. ११३) । विश्वदृष्टि समय अनुसार परिवर्तन हुँदै जाने एउटा प्रक्रिया भएकाले यसलाई परिभाषित गर्न कठिन छ ।

गोल्डमानले संरचनालाई बाह्य रूपको अर्थमा प्रयोग नगरेर मानसिक संरचनाको अर्थमा व्याख्या गरेका छन् । उनले समाज र कृतिमा पाइने संरचनालाई विशिष्ट मानेका छन् । जिन पियाजेले व्यक्तिको सामाजिक संरचनाको विकास आनुवंशिक रूपमा नै विकास भएको हुन्छ भनेका थिए, तर गोल्डमानले व्यक्ति समाजबाट प्रभावित हुँदै आनुवंशिक रूपमा कतिपय कुराहरू ग्रहण गर्दै आफ्नो विशिष्ट प्रकारको मानसिक संरचनाको विकास गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसबाट उनी सामाजिक र आनुवंशिक दुवै पक्षलाई समान रूपमा महत्त्व दिन्छन् भन्ने बुझिन्छ । समाजको विशिष्ट संरचना गतिशील भइ रहने भएकाले यसको विकास र निर्माण निरन्तर चलिरहन्छ । उनका मतमा संरचनाका स्वरूप समाजका विभिन्न घटनाहरू तथा व्यक्तिका दैनिक व्यवहारबाट प्रभावित हुँदै निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ. ११६) । व्यक्ति समाजबाट प्रभावित हुँदै आनुवंशिक रूपमा कतिपय कुराहरू ग्रहण गर्दै आफ्नो विशिष्ट प्रकारको मानसिक संरचनाको विकास गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

लुसिएँ गोल्डमानले विकास गरेको विश्वदृष्टिको धारणालाई समालोचनाका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ । उनले एक वर्ग वा समाजको जीवनजगत्का बारेको सुसङ्गत दृष्टि नै विश्वदृष्टि हो भन्ने मत राखेका छन् (गोल्डमान, सन् १०८०, पृ. १११) । विश्वदृष्टिको अभिव्यक्ति साहित्य, दर्शन तथा कला आदिमा हुन्छ । रचनाको स्तरमा धारणा तथा इतिहाससँग सम्बन्धित भएकाले त्यसको अभिव्यक्ति साहित्य तथा कलामा पनि सम्भव छ । साहित्यकार सामाजिक प्राणी भएकाले साहित्यमा अभिव्यक्ति विश्वदृष्टि र वास्तविक जीवनका तहमा समानता हुनु स्वाभाविक मानिन्छ । गोल्डमानले यसलाई विश्वदृष्टिको समानधर्मिता भनेका छन् । विश्वदृष्टिले वर्ग वा समुदायका सदस्यको विचार, इच्छा, आकांक्षा र भावनाको समन्वय गर्ने र तिनको मिश्रणबाट समाजका सदस्यहरूलाई अन्तरघुलित गराउने काम गर्दछ (गोल्डमान, सन् १९६४, पृ. ४५) । विश्वदृष्टिले एउटा व्यक्तिको विचारलाई प्रतिनिधित्व नगरेर वर्ग वा

समूहले गर्दछ । व्यक्तिको विचार जतिसुकै राम्रो असल भए पनि सङ्गति पाउन सकिदैन । कुनै वर्ग वा समूहले सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा नै विश्वदृष्टिको विकास गर्दछ । विश्वदृष्टि निर्माणका सन्दर्भमा सामाजिक बौद्धिक व्यक्तिहरू वर्ग तथा समूहको चेतना, इच्छा, आकांक्षा एवम् विचारलाई सुसङ्गत ढङ्गमा समन्वय भएर आत्मसात हुन पुग्दछ । तिनै व्यक्तिहरूले काल्पनिक तथा वैचारिक धरातलमा समाजको सामूहिक चेतनालाई अभिव्यक्ति गर्न सक्छन् । यस्तो प्रकारको ज्ञान लेखक तथा दार्शनिकहरूले मात्र प्राप्त गर्न सक्छन् (श्रेष्ठ, २०७०, पृ. २३) । कुनै वर्ग वा समूहले सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा नै विश्वदृष्टिको विकास गर्दछ ।

गोल्डमानका विचारमा साहित्यमा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि समाजका वर्ग तथा समूहको सम्भावित चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यस्तो चेतनाले एउटा समाजका व्यक्तिहरूलाई एउटा समूहमा आवद्ध गरेर उनीहरूको सामूहिक पहिचान स्थापित गरेको हुन्छ । साहित्यकार तथा कलाकारहरू समाजका सदस्य भएकाले उनीहरू इतिहास तथा राजनीतिबाट पनि निरन्तर प्रभावित हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूले आफ्ना रचनामा अभिव्यक्त गरेको विचारबाट समाजका वर्ग तथा समूहको विचार उद्घाटित हुन्छ । यसरी साहित्यमा व्यक्त भएको विचारबाट समाजका वर्ग तथा समूहका विचार उद्घाटित हुन्छ । यसरी साहित्यमा व्यक्त भएको विचार तथा सामूहिक चेतनालाई गोल्डमानले विश्वदृष्टिको संज्ञा दिएका छन् (सेल्डेन, १९८९, पृ. ९९, उद्धृत, क्षेत्री, पृ. ४५) । साहित्यकार तथा कलाकारहरू समाजका सदस्य भएकाले उनीहरू इतिहास तथा राजनीतिबाट पनि निरन्तर प्रभावित हुन्छन् ।

साहित्यकारले आफ्ना लेखनका माध्यमबाट विचार तथा चेतना अभिव्यक्त गर्दछ । उसको त्यस्तो विचार तथा चेतना आफू बाँचेको समाज तथा वर्ग समुदायको विचार, चेतना, भावना आदिबाट प्रभावित भएको हुन्छ । लेखकले आफ्नो संस्कार निर्माण गरेको समाज, वर्ग वा समुदायका विचार, भावना आदि कुराहरू लेखकको विचारसँग समन्वय भई विश्वदृष्टिका रूपमा विकसित भएको हुन्छ (फर्गेस, सन् १९८२, पृ. १४८ उद्धृत श्रेष्ठ, २०७० पृ. ३४) । साहित्यकार कृतिले वर्ग वा समुदायको विश्वदृष्टिलाई व्यक्त गर्दछ । लुकासले हिस्ट्री उण्ड क्लास कन्सस्नेस कृतिमा सर्वहारा मजदुर वर्गको चेतनाका बारेमा लामो लेख लेखेका छन् । त्यही उनले सर्वहाराको सम्भावित चेतनालाई वर्ग चेतना भनेका छन् । वर्ग वा समुदायको सामाजिक

ऐतिहासिक अवस्थामा जुन चेतनाको विकास हुन्छ त्यसैलाई वास्तविक चेतना भनिन्छ । लेलिनले सर्वहारा वर्गको चेतनालाई ट्रेड युनियनको चेतना भनेका छन् (सिंह, सन् २०१४, पृ. ७६, उद्धृत, श्रेष्ठ, २०७०, पृ.३६) । सर्वहारा मजदुर वर्गले आफ्नो श्रमको ज्यालामा वृद्धि होस् दैनिक जीवनमा सुख सुविधा बढ्दै जाओस् भन्ने चाहन्छन् त्यो कुरा उनीहरूको वास्तविक चेतना हो । उनीहरूको ज्यालामा वृद्धि हुनु सुख सुविधा पाउनु मात्र मजदुर वर्गको मुक्ति नभएर शोषणबाट मुक्त हुन र समाजलाई मुक्त गराउनु साँचो अर्थमा सर्वहारा वर्गको चेतना हो भन्ने धारणालाई गोल्डमानले वास्तविक चेतना भनेका छन् ।

समाजमा चेतनाको विकास त्यहाँको वर्ग वा समूहको परावैयक्तिक चेतनाले सर्जकको मानसिकतालाई प्रभावित पार्दछ । त्यसै कारण साहित्यमा अभिव्यक्त चिन्तनको स्वरूपलाई लेखकको वर्ग, समुदाय तथा लेखक बाँचेको समाज तथा अन्य व्यक्तिहरूको विचार तथा भावनासँग जोडेर हेर्नु पर्दछ । साहित्यकारले कृतिमा अभिव्यक्त गरेको विश्वदृष्टिको संरचना उसको वैयक्तिक नभएर उसका वर्गको वा अन्य सदस्यहरूका विचारबाट प्रभावित भएको हुन्छ । एउटा वर्ग वा समूहको सम्भावित चेतनाले नै विश्वदृष्टिको निर्माण गर्दछ जसको अभिव्यक्ति धर्म, कला, दर्शन एवम् साहित्य आदिका माध्यमबाट उद्घाटित भएको हुन्छ (गोल्डमान, सन् १९५२, पृ.१०२-१०३ उद्धृत क्षेत्री, २०६४ पृ.४९) । वर्ग वा समुदायको सामाजिक ऐतिहासिक अवस्थामा जुन चेतनाको विकास हुन्छ त्यसैलाई वास्तविक चेतना भनिन्छ ।

गोल्डमानको विश्वदृष्टि समग्रताको धारणबाट अनुप्राणित भएको पाइन्छ । उनले समग्रताको आशय कृतिको अध्ययनबाट प्राप्त सामाजिक ऐतिहासिकताको बोध गर्नु हो भनेका छन् । समाजका वर्ग वा इतिहासको अध्ययन कृतिमा व्यक्त विश्वदृष्टिका आधारमा गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता उनको रहेको छ । उनले कृतिमा विश्वदृष्टिको खोजी गर्ने क्रममा ऐतिहासिक प्रक्रियाका आधारमा कृति र समाजका बिचको सम्बन्धको विवेचना गर्न सकिने कुरा बताएका छन् (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ.२१-२२) । उक्त मान्यताको परिचय र तिनका प्रतिमानको व्याख्या सम्बद्ध परिच्छेदहरूमा नै गरिएको छ ।

१.६.३ विश्लेषणको विधि र ढाँचा

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध साहित्यिक शोध भएकाले यो पूर्णतः पाठ विश्लेषण विधिमा आधारित रहेको छ । कथाका पाठलाई नै साक्ष्य मानेर निर्धारित सैद्धान्तिक आलोकमा तिनको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । शोध कार्यका सापेक्षतामा तिनको व्याख्या विश्लेषण ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ :

(१) समस्या कथनमा प्रस्तुत पहिलो शोधप्रबन्ध प्रश्नको समाधानका लागि समाजमा व्याप्त रूढि प्रथा, नारीहिंसा, विगतदेखि वर्तमानसम्म कायम रहेको कुरीति, कुसंस्कार र त्यसका आधारमा हुने विभेद र शोषणलाई विद्यमान यथार्थ र रूढि प्रथा विरुद्ध पात्रहरूमा आएको परिवर्तनकारी विचार, यसले सङ्केत गर्ने भावी सामाजिक संरचना र समयक्रमसँग पुँजीवादी व्यवस्थाले निर्माण गरेको व्यक्तिवादी सोचलाई सम्भावित यथार्थका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समाजमा व्याप्त रहेको रूढि प्रथा, नारी हिंसा, कुसंस्कार, वर्गीय विभेद शोषणको विद्यमान यथार्थलाई चित्रण गरेका छन् । समाजमा रहेको परापूर्व कालदेखि वर्तमान समयसम्म विद्यमान रहेको वर्गीय विभेदको यथार्थलाई 'दोषी चश्मा', 'स्कूल मास्टर' र 'रिक्सा तान्ने' कथामार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । उपर्युक्त कथामा सम्पत्ति र शक्ति वा सत्ताको आडमा सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गमाथि गर्दै आएको शोषण दमनलाई विद्यमान यथार्थसँग सामञ्जस्य गरिएको छ । त्यसैगरी 'विहा', 'कर्नेलको घोडा', 'सखी' र 'मधेसतिर' कथामार्फत समाजमा व्याप्त रहेको पितृसत्तात्मक सोचको उजागर गरेको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले नारीलाई कुन रूपमा हेरेको छ भन्ने विद्यमान यथार्थको उद्घाटन गरेको छ । यो समाजको रूढि परम्परा र पितृसत्तात्मक सोचको विद्रोह स्वरूप घर छोडी मधेसतिर हिडेकी विधवा र आफू कुनै समान नभइ मानिस वा एक प्राणी भएको प्रमाण पेस गर्न आफ्नो खुसीमा तल्लीन भइ रमाउन खोज्ने कर्नेलीको कदमलाई सम्भावित यथार्थतर्फ सङ्केत गर्न सकिन्छ ।

(२) समस्या कथनमा उल्लिखित दोस्रो शोधप्रबन्ध प्रश्नको समाधानका लागि उच्च सम्भ्रान्त वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्ने आर्थिक शोषणलाई वर्गीय विश्वदृष्टिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'दोषी चश्मा', 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथामा वर्गीय दृष्टिकोणको प्रयोग गरिएको छ । समाजमा रहेको सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति गर्ने सोच र व्यवहारको चित्रण गरेको छ । सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्गहरू मानिस हुन नसकेको तीतो यथार्थलाई चित्रण गरेको छ । विपन्न वर्गहरू सधैंभरि आफ्नो रोजीरोटीको लागि सम्पन्न वर्गप्रति नै आश्रित हुनु पर्ने तीतो सामाजिक संरचनाको उद्घाटन गरेको छ । एक पेट खान कै लागि विपन्न वर्गहरू सम्पन्न वर्गका लागि दिनरात केही नभनी मेसिन जसरी अहोरात्र खट्नुपर्ने विवशतापूर्ण अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उपर्युक्त कथामा प्रमुख पात्रहरू सम्पन्न र सत्तासीन बनाउँदाहरूको सामू निरीह बन्न विवश भएको कटु यथार्थलाई कथाकारले स्पष्ट ढङ्गले चित्रण गरेका छन् । आफ्नो कुनै गल्ती नहुँदा पनि सजायको भागिदार बन्नुपर्ने भयले सिर्जित केशवराजको मानसिकताले विपन्न वर्गहरू सम्पन्न वर्गबाट कतिसम्म दमित र शोषित भएका रहेछन् भन्ने कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । त्यसैगरी 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथामार्फत पनि समाजमा रहेको सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति गर्ने व्यवहारको चित्रण गरेको छ । आफू शक्तिशाली भएको घमण्डमा आफूभन्दा तल्लो दर्जाको व्यक्तिले दिएको राय सल्लाह राम्रै भए पनि त्यसलाई बहिष्कार गर्नुले शक्तिशाली व्यक्तिले कमजोर व्यक्तिमाथि गर्ने व्यवहारको चित्रण 'स्कूल मास्टर' कथामार्फत चित्रण गरेको छ । त्यसैगरी सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्ग एक मानव नभई केवल आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने मेसिन मात्र भएको तथ्यलाई 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथाले उद्घाटन गरेको छ । जसको लागि भनेर आराम विराम, रातदिन केही नभनी अहोरात्र खटि रह्यो उनीहरूकै नजरमा खट्नेको कुनै मूल्य नै नभएको तीतो यथार्थलाई कथाकारले आफ्नो कथामार्फत उद्घाटन गरेको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने कथाकार कोइरालाका कथामा वर्गीय दृष्टिविन्दुलाई प्रस्तुत गरिएको छ भन्न सकिन्छ ।

(३) समस्याकथनमा प्रस्तुत तेश्रो प्रश्नको समाधानका लागि समुदायमा प्रचलित सामाजिक मूल्य मान्यता, रूढि, नारीहिंसा, दाइजो प्रथा, जातीय विभेद, छलकपट, विधवालाई हेर्ने सामाजिक दृष्टिकोण, नयाँ पुस्ता र पुरानो पुस्ता बिचको वैचारिक द्वन्द्व जस्ता पक्षलाई समुदायगत विश्वदृष्टिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा', 'मधेसतिर' र 'होड' कथालाई समुदायगत विश्वदृष्टिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यी कथाहरूमा समुदायमा रहेको विकृति, विसङ्गती, कुरीति, कुसंस्कार र कुप्रथाहरूको चित्रण गरेको छ । समाजमा रहेको बाल विवाह, अनमेल विवाह पनि कुरीति र कुप्रथाको रूपमा रहेको छ । 'बिहा', र 'कर्नेलको घोडा' कथाले यिनै कुप्रथाको चित्रण गरेको छ । सम्पत्ति र शक्तिको आडमा पितृसत्तात्मक सोचको उद्घाटन 'बिहा' र 'कर्नेलको घोडा' कथाले गरेको छ । सम्पत्तिको आडमा पुरुष आफूले चाहे अनुरूप नारीलाई एक भोग्य वस्तुको रूपमा उपभोग गर्नका लागि पछि नपर्ने संकीर्ण सोचको उद्घाटन गरेको छ । सम्पत्तिकै आडमा नारीलाई घरको कुनै समान सरह व्यवहार गरिने सामाजिक संरचनाको चित्रण कथाकारले गरेको छ । त्यसैगरी 'पवित्रा' र 'होड' कथाले पनि समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोचको उद्घाटन गरेको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा नारी अस्तित्व र उपस्थितिको कुनै अर्थ नरहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । नारी मनोभावना र संवेदनालाई लत्याइएको छ । एक नारीले अर्की नारीको लागि समभाव राख्न नसकेको कटु यथार्थलाई कथाकारले 'होड' कथामार्फत प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैगरी एक विधवालाई यो समाजले अनेकन लाञ्छना लगाइ बसी खान नदिने समाजको कुरूपतालाई ऐनामा देखाए सरि देखाएको छ । श्रीमान्को मृत्यु हुनुमा एक निर्दोष नारीलाई नै दोषारोपण गर्ने सामाजिक कुसंस्कारको उद्घाटन कथाकारले 'मधेसतिर' कथामार्फत गरेका छन् । आफू जन्मि, हुर्कि, खाइखेली गरेको ठाउँलाई चटकै छोडी आएकी एक स्त्रीको त्यागलाई सम्मान गर्नु त कता हो कता उल्टै श्रीमान् टोकुवाको दोषारोपण गरी मर्नु र बाँच्नुको दोसाँधमा उभ्याउने समाजको कुरूप सोच र व्यवहारलाई कथाकारले मधेसतिर कथामार्फत उद्घाटन गरेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने कथाकार कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टिको प्रयोग भएको छ भनि भन्न सकिन्छ ।

१.७ शोधको सीमाङ्कन

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूले नेपाली समाज भित्रका विविध पक्षअन्तर्गत सामाजिक मूल्य मान्यता, धर्म परम्परा, आर्थिक असमानता, जातीय विभेद, पारिवारिक कलह, अनमेल विवाह, पतिपत्नि बिचको सम्बन्ध, घरपरिवार, समाज, मनोविज्ञान र मानवीय भावनाहरूका प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उनका कथाहरूलाई यहाँ विश्वदृष्टिका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा मात्र अध्ययन गरिएको छ । उनका क्रमशः दोषी चश्मा र श्वेतभैरवी नामक दुईओटा कथासङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित बिसओटा कथाहरूमध्ये 'दोषी चश्मा', 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'स्कूलमास्टर', 'सखी', 'स्वेटर' र 'रिक्सा तान्ने' कथामा विद्यमान यथार्थ र 'मधेसतिर', 'सिपाही', 'पुस्तक' र 'बौलाहा' कथामा सम्भावित यथार्थ तथा 'दोषी चश्मा', 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि एवम् 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा' र 'होड' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टिको विश्लेषण गर्नु नै यसको सीमाङ्कन हो । यसका साथै तिनमा पाइने विश्वदृष्टि र तिनको निर्माण प्रक्रियाको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यसमा संरचनाको समानधर्मिता लगायत अन्य कोणबाट अध्ययन नगरी विश्वदृष्टिका कोणबाट मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई सङ्गठित ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थ

तेस्रो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टि

चौथो परिच्छेद : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत

विश्वदृष्टि

पाँचौ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधको परिच्छेदहरूलाई सामग्री विश्लेषणका क्रममा विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा समेत आवश्यकता अनुसार विभाजन गरिनुका साथै अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीसूची दिइएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थ

२.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेदमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा पाइने विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थको विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा प्रथमतः लुसिएँ गोल्डमानले निर्माण गरेको उत्पत्तिमूलक संरचनावादको अध्ययन गरिएको छ । उत्पत्तिमूलक संरचनावादको सैद्धान्तिक परिचय दिने क्रममा विद्यमान र सम्भावित यथार्थसम्बन्धी अवधारणाको व्याख्या गरी कथा विश्लेषणको प्रतिमानको निर्धारण गरिएको छ । सोही प्रतिमानका आधारमा कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ विद्यमान यथार्थ र सम्भावित यथार्थको स्वरूप

मानव सामाजिक प्राणी भएकाले ऊ समाजबाट अलग रहन सक्दैन । साहित्यकार तथा कलाकारहरू पनि समुदायका सदस्य भएकाले उनीहरू समाजका परम्परा संस्कृति रहनसहन इतिहास दर्शन भूगोल तथा राजनैतिक विचार धाराबाट प्रभावित हुन्छन् । साहित्यकार जुन धरातलमा जन्म्यो हुक्यो उसले त्यही समाजको सामूहिक चेतनालाई उद्घाटित गरेको हुन्छ । गोल्डमानले साहित्यकार तथा कलाकारहरूले काल्पनिक तर सामूहिक विश्वदृष्टिको विकास गरेका हुन्छन् भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । समाजले निर्माण गरेका धर्म, दर्शन, कला आदिको उद्घाटन साहित्यकारले आफ्नो सिर्जनाको माध्यमबाट गरेको हुन्छ । लेखक नै पहिलो त्यस्तो व्यक्ति हो जसले मानव र प्रकृति बिचको अन्तर सम्बन्ध, मानव मानव बिचको सम्बन्ध, मानव र समाज बिचको सम्बन्ध र विश्व संरचना बिचको सम्बन्धलाई बुझेर आफ्ना कृतिमा उतार्दछ । सर्जकको सिर्जना र मौलिकता समाजसितको सम्बन्धका आधारमा हेर्न सकिन्छ । सर्जकले समाजबाट भाषा लिन्छ र सांस्कृतिक अवस्थाको उद्घाटन गर्दछ । गोल्डमानले उत्पत्तिमूलक संरचनाभिन्न कला र कलात्मकताका बारेमा केही दृष्टिकोण व्यक्त गर्ने क्रममा मानव परिस्थिति र सामाजिक जीवनसँग आफ्नो धारणा उल्लेख गरेका छन् (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ.११) । उनका अनुसार सांस्कृतिक कार्यको आधारभूत सम्बन्ध निश्चित हुन्छ । साहित्यकारले आफ्ना कल्पनाको माध्यमबाट सामाजिक पक्षको व्यापक प्रस्तुति गर्दछ । यस क्रममा उसले समाजको विद्यमान सामाजिक परम्परा मूल्य मान्यता आदि पक्षलाई भाषिक कलाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्दछ । साहित्यकारले एउटै आर्थिक र सामाजिक अवस्था भएका सामाजिक समुदायहरूको निश्चित अवस्थामा कार्य गर्ने तरिकाको उद्घाटन गर्दछ । उसले

पुरानो मानसिकताबाट क्रमशः रूपान्तरित हुँदै नयाँ मानसिकता स्थापित हुने अवसरको खोजी गर्दछ (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ.२२) । समाजको विद्यमान सामाजिक परम्परा मूल्य मान्यता आदि पक्षलाई भाषिक कलाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्दछ ।

साहित्यकारले समाजको भावी दृश्यको कल्पना समाजभिन्नबाट नै गरेको हुन्छ । उसले समाजको परिवर्तित चिन्तनलाई आत्मासात गर्दै सिर्जनाहरू गरेको हुन्छ । त्यस क्रममा उसले आफू वरिपरि र समुदायको परिवेशलाई आधार बनाउँछ । साहित्यकारका रचनाहरूमा समाजमा आगामी समयमा हुने परिवर्तनको भविष्यवाणी भएको देखिन्छ । सापेक्षित समग्रताका दृष्टिले साहित्यकारले आफूलाई व्यक्तिको चेतनाबाट दुरी कायम गर्दै उद्देश्यात्मक सम्भावित यथार्थको चेतनामा पुऱ्याउँछ । उसले समुदायको एउटा तन्तु समातेर त्यसको स्रोतसम्म घुम्ने गर्दछ । साहित्यले आउने समयको सामाजिक तथा राजनैतिक घटनाहरूको पूर्वानुमान गर्दछ । साहित्यिक कृति संरचना हो र यसले ऐतिहासिक विषयसँग सम्बन्ध राख्दछ । सौन्दर्यको महत्त्व सामाजिक व्यवस्थासित गाँसिएको हुन्छ, जसलाई कलाकार वा साहित्यकारले आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट उद्घाटन गर्दछ । कृतिको संरचनात्मक तादात्म्य तार्किक नभएर क्रियात्मक हुन्छ (गोल्डमान, सन् १९८०,पृ.२०) । सापेक्षित समग्रताका दृष्टिले साहित्यकारले आफूलाई व्यक्तिको चेतनाबाट दुरी कायम गर्दै उद्देश्यात्मक सम्भावित यथार्थको चेतनामा पुऱ्याउँछ ।

लेखकले समाजका विद्यमान तथा सम्भावित आरोह, अवरोह, आशा, निराशा, दया, माया, घृणा, मानसिक तथा भौतिक पक्षको परिवेशलाई आफ्ना कलाका विषयवस्तु बनाउँछ । गोल्डमानले व्यक्तिलाई परावैयक्तिक बनाउने सम्बन्धमा कलाकार नै सुरक्षागार्ड हुन पुग्दछ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनको यस भनाईबाट कलाकार वा साहित्यकारले प्रस्तुत गरेका सन्दर्भले उसको निजी जीवनको चित्र नउतारेर सम्बन्धित समुदायको जीवनको उद्घाटन गर्न सफल भएको हुन्छ (गोल्डमान, सन् १९६४, पृ. ८५, उद्धृत क्षेत्री, २०६४, पृ(३७) । एउटा निश्चित काल खण्डमा एउटा वर्ग वा समुदायको विचार, अनुभूति र व्यवहारलाई नै विश्वदृष्टिले समग्रतामा समेटेको हुन्छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा विभिन्न समालोचक विद्वान्हरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहि आएको पाइन्छ । यस परम्परालाई अगाडि बढाउँदै गोल्डमानले विश्वदृष्टि सम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गरेर साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा नयाँ आयाम थपेका छन् । एउटा निश्चित काल खण्डमा एउटा वर्ग वा समुदायको विचार, अनुभूति र व्यवहारलाई नै विश्वदृष्टिले समग्रतामा समेटेको हुन्छ । विश्वदृष्टि सिर्जना नभएर विकसित हुने प्रक्रिया हो जुन आन्दोलन र संघर्षका माध्यमबाट विकसित हुन्छ भन्ने कुरा गोल्डमानले उल्लेख गरेका छन् । साहित्यिक समाजशास्त्रका उपर्युक्त मान्यताका सन्दर्भमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा महत्त्वपूर्ण र अध्ययनीय छन् भन्ने ठानेर उनका कथाको विश्लेषण परवर्ती उपशीर्षकमा गरिएको छ ।

२.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान यथार्थ

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'दोषी चश्मा', 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'सखि', 'स्कूलमास्टर', 'रिक्सा तान्ने', 'मधेसतिर', 'सिपाही', 'श्वेतभैरवी', 'एक रात' र 'सान्नानी' सातओटा कथालाई विद्यमान यथार्थको अवधारणका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । उनका यी कथामा तत्कालीन समयमा प्रचलित सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक एवम् धार्मिक जस्ता विविध पक्षका मुख्य विषयवस्तुहरूले वर्तमान अवस्थामा पनि निरन्तरता पाएका हुनाले यहाँ विद्यमान यथार्थका आधारभूत तत्त्वहरूलाई समेटिएर विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ प्रस्तुत सातओटा कथाहरूलाई उपशीर्षक दिएर ती कथाभिन्न रहेका विद्यमान यथार्थको खोजी गरिएको छ :

२.३.१ 'दोषी चश्मा' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'दोषी चश्मा' कथा मनोवैज्ञानिक एवम् सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । जुन 'दोषी चश्मा' कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित रहेको छ । उक्त कथाले निम्न वर्गको मानिसको मानसिक अवस्थालाई उद्घाटन गरेको छ । नेपाली समाजमा

रहेका चाकरी चाप्लूसीका विषयलाई कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । चाकरी गरेकै भरमा जीविकोपार्जन गर्ने व्यक्तिको मनोदशालाई प्रस्तुत कथामा उजागर गरिएको छ । सामन्ती वर्गले निम्नवर्गलाई गर्ने हैकमवादी प्रवृत्ति र त्यसबाट निम्नवर्गलाई पर्न जाने मनोदशालाई कथाले उपयुक्त रूपमा व्यक्त गरेको छ ।

कथामा प्रमुख पात्रका रूपमा प्रस्तुत पात्र केशवराज आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि जर्साब कहाँ चाकरी गर्न जान्छन् । केशवराज सदा जस्तै एकदिन चाकरीमा जान्छन् तर साँझको पाँच बज्दा पनि जर्साबको सवारी हुँदैन पाँच बजिसक्दा पनि जर्साबको सवारी नभए पछि सबै चाकरीयाहरू घर फर्कन्छन् तर केशवराज भने बसिरहन्छ । अँध्यारोले छोपिसक्दा पनि जर्साब नआएपछि आउँदैनन् भन्ने निश्चय गरी बाटो लाग्छ । प्रकृतिको मनोरम दृश्यमा रमाउँदै केशवराज घर फर्किरहेको हुन्छ । यतिकैमा पछिल्लिरबाट भों, भों, गर्दै एउटा मोटर आउँछ । केशवराजको चस्माले उक्त मोटरको नम्बर ठम्याउन सक्दैन । सोही कारणले गर्दा उक्त मोटरमा सवार जर्साबलाई उसले स्वस्ति गर्न सक्दैन । चस्माको कारणले गर्दा जर्साबलाई स्वस्ति गर्न नपाएको हीनतालाई केशवराजले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“चस्माको पावर ठीक भएको भए म स्वस्ति गर्न पाउँथे, चाकरी पुग्थ्यो ।” (पृ. २)
केशवराजको चस्माले उक्त मोटरको नम्बर ठम्याउन सक्दैन ।

उपर्युक्त वाक्यले निम्नवर्गप्रति सामन्तवर्गको दबदबालाई उजागर गरेको छ । निम्न वर्गले अन्जानवश वा भवितव्य रूपमा नै सही कुनै घटना घट्न गएमा सामन्त वर्गका लागि त्यो सत्य नहुने कुरालाई कथाका प्रमुख पात्र केशवराजबाट व्यक्त गर्न लगाइएको छ । निम्न वर्गले सामन्त वर्गलाई ज्यू हजुरी गर्ने पर्ने र नगरेको खण्डमा सजायको भागिदार बन्नुपर्ने अवस्थाले विद्यमान यथार्थलाई सङ्केत गरेको छ । जर्साबको चाकरीमा गएको केशवराज साँझ परिसक्दा पनि जर्साबको सवार नभएपछि घर फर्कने क्रममा बाटोमा अकस्मात भेटिएको जर्साबलाई स्वस्ति गर्न सक्दैनन् । उसले लगाएको चस्माको पावर कम हुनाले उसले मोटरको नम्बर ठम्याउन सक्दैन । यसको परिणाम स्वरूप उक्त मोटरमा सवार जर्साबलाई उसले स्वस्ति गर्न सक्दैनन् । सोही कारणले गर्दा केशवराज मर्कामा पर्ने अवस्थाको परिस्थिति देखा पर्दछ ।

आफूले जानी जानी नभएर चस्माको कारण जर्साबलाई चाकरी गर्न नसक्दा केशवराजका मनमा अनेकानेक कुराहरू खेलिरहन्छ । अन्जानवश भएको गल्तीका कारण आफू सजायको भागिदार हुनुपर्ने भयले केशवराज त्रसित भएको छ । यसबाट सामन्त वर्गले निम्न वर्गलाई गर्ने व्यवहारको विद्यमान यथार्थलाई प्रष्ट पारेको छ । ठूलाबडाको अगाडी सानाले बिसेर पनि कुनै गल्ती गर्न नहुने यदि गरी हालेमा सजायको भागिदार बन्नुपर्ने तथ्यले पनि कोइरालाको 'दोषी चस्मा' कथामा विद्यमान यथार्थ प्रस्तुत भएको भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

चश्माका कारण जर्साबलाई स्वस्ति गर्न नसक्दा जर्साबले आफूलाई अटेरी ठान्यो होला भन्ने भयले केशवराजलाई गाह्रो पर्छ । आफूबाट अन्जानवस हुन गएको घटनाको कारण क्षुब्ध भइ आक्रोश व्यक्त गर्दछ । यसै क्रममा आफ्नो आक्रोशलाई नियन्त्रण गर्न नसकि लाचारीपन प्रस्तुत गर्दछ । आफूबाट हुन गएको गल्तीलाई सच्याउनुको सट्टा उल्टो अरूलाई रिस पोख्ने मानवीय स्वभावलाई कथाकारले यसरी प्रस्तुत गरेको छ :

“जैरी, बडी सिपालु म छु आफूलाई भन्छे, घमण्ड छ यसलाई, आफ्नो पोइलाई टायममा भातसम्म खुवाउन पनि सक्दिन । ए मोरी, के गरिरहेकी थिइस् यतिका बेर ? दुई घडी रात गएपछि चुल्हो फुक्न लागि रहिछस् ? काममा बाहिर गयो, लखतरान भइ घर फर्क्यो र अब गाँस टिप्न पाइएला भन्यो त यहाँ.....।” (पृ.३) आफूबाट अन्जानवस हुन गएको घटनाको कारण क्षुब्ध भइ आक्रोश व्यक्त गर्दछ ।

प्रस्तुत कथांशले मानवीय स्वभावलाई प्रस्तुत गरेको छ । आफूलाई परेको समस्यामात्र देख्ने र अरूको वास्तकितालाई बुझ्न समेत प्रयास नगर्ने मानवीय स्वभाव विद्यमान रहेको देखिन्छ । यसै कारणले गर्दा केशवराज आफ्नी श्रीमतीको वास्तविकतालाई बुझ्न सकिरहेको छैन । भात ढिला हुनुको कारण जान्न खोजिरहेको छैन । चस्माको रिस श्रीमतीलाई पोखिरहेको छ । केशवराजले जर्साबलाई स्वस्ति नगर्नु भनेको जर्साबको इज्जतमा धक्का दिनु हो भन्ने ठम्याइ केशवराजको रहेको छ । यसको कारणले गर्दा आफ्नो वासै उठ्ने हो कि भन्ने भयले केशवराज रिसाउँछ । रिसका कारण ऊ हरेक चिज वस्तुमाथि रोष प्रकट गर्दछ । साँभ्रमा भएको घटनाको

कारण केशवराजको मनस्थितिमा आएको उतार चढावलाई कथाकारले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

भात खाएर सुत्दा पनि तिनलाई निद्रा पर्दैन । आफूबाट ठूलै अपराध भएको ग्लानीमा विछ्यौनामा छटपटाइ रहन्छ । तिनले अनेक तरहले चित्त बुझाउन त खोज्छ तर आफूले गरेको भूल निवारण गर्न कुनै युक्ति भने देख्दैनन् ।

ननिदाएर छटपटाएको देखेर तिनकी पत्नीले निद्रा नपर्नुको कारण सोधी खोजी गर्दा केशवराज भएको समस्या बताउनुको सट्टा उल्टो रिसाउँछ र केही होइन भनि उत्तर दिन्छ । यति ठूलो कुरामा दुलहीबाट कुनै किसिमको सल्लाह मिल्न सक्ला भन्ने कुनै आशा नै नभएको कारण केशवराज दुलहीलाई केही भन्न मन गर्दैन । यसबाट समाजमा विद्यमान पुरुष अहमताको प्रवृत्तिलाई उद्घाटन गरेको छ । जहाँ पत्नीले पनि समस्याको समाधान गर्ने उपाय बताउन सकिन्छन् भन्ने कुरालाई अविश्वास गरिन्छ । पुरुष अहमले नारी अस्तित्वलाई सधैं ओभरलुकमा पार्न खोज्ने विद्यमान यथार्थलाई कथामा व्यक्त गरिएको छ ।

आफूले कुनै उपाय सुझाउन नसके पछि श्रीमतीकै सुझाव अनुरूप केशवराज जर्साब कहाँ माफी माग्नु जान्छ । माफी माग्नुको लागि प्रतीक्षारत केशवराजको कानमा जर्साबको क्रुद्ध बाणी गुञ्जन पुग्छ । यसै क्रममा केशवराज सोही दिन जर्साबलाई नभेटी घर फर्कन्छ । मनभरि अनेकानेक कुराहरू खेलाउदै उनी फेरि माफी माग्ने पक्षमै गएर अडिन्छ र माफी माग्नुका लागि जर्साबको अगाडि प्रस्तुत हुन्छ तर डरका कारण स्पष्ट रूपमा आफ्ना कुरा व्यक्त गर्न सक्दैन । परिणाम स्वरूप जर्साबले दिएको उत्तरले उनी भन्नु मर्माहित हुनु पुग्छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने आफ्नो गल्ती नभए पनि निम्न वर्गले आफ्नो कुरा स्पष्ट भन्न नसक्ने र हीनताबोधले भित्रभित्रै पिल्सिएर बाँच्न पर्ने विद्यमान यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । सामन्त वर्गको दम्भ निम्न वर्गमा यसरी परेको छ कि जसका कारण विना कसुर निम्न वर्गहरू शारीरिक तथा मानसिक यातनाहरूबाट प्रताडित हुनु परेको विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले कथाका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । यस प्रकारका सामाजिक संस्कारलाई वर्तमान अवस्थामा पनि कायम नै रहेको देख्न सकिन्छ ।

जर्साबको जवाफ पश्चात निराश भएको केशवराज पूनः एकपटक हिम्मत गरेर जर्साबकहाँ गई घटनाबारे सविस्तार बताउने निधो गरी जर्साबकहाँ जान्छ र सुरुदेखि अन्त्यसम्मको घटनाक्रम बेलिविस्तार लगाउँछ । केशवराजको कुरा सुनिसकेपश्चात जर्साबले दिएको अभिव्यक्तिलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“बुझ्ने, बुझ्ने, म त्यति पनि बुझ्दैन ? तिमी त बडा अनौठाका मानिस रहेछौ । यस्तो जाबो कुरामा.....।” (पृ.६) ठूलाठालू भनाउँदा सामन्त वर्गलाई निम्न वर्गले चाकरी चाप्लुसी गरी आफ्नो जीविकोपार्जन गर्नुपन अवस्थामा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

प्रस्तुत वाक्यांशले एउटालाई विशाल पहाड लागेको समस्या अर्कोको लागि केही पनि नहुने मानवीय मनोदशालाई चित्रण गरेको छ । ठूलाठालू भनाउँदा सामन्त वर्गलाई निम्न वर्गले चाकरी चाप्लुसी गरी आफ्नो जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने र अन्जानबश चाकरीमा भुलचुक हुन गएमा सजायको भागीदार बन्नुपर्ने अवस्थाले सिर्जना गर्ने मानसिक मनोदशा र भावावेगहरू विद्यमान यथार्थका रूपमा अभै पनि कायमै रहेको देखिन्छ । समाजका हुने खाने र हुँदा खाने बिचको खाडललाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गले कथाकारले उद्घाटन गरेका छन् ।

निष्कर्ष :

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार भएकाले पनि उनका कथामा उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति गर्ने व्यवहारका कारण निम्न वर्गमा उत्पन्न मनोभावलाई प्रभावकारी ढङ्गले कथामा चित्रण गरेका छन् । जब मानिस मानसिक सन्तापमा पर्छन् तब उसका हरेक क्षण कसरी व्यतित हुन्छ भन्ने कुरालाई प्रस्तुत कथामा व्यक्त गरिएको छ । उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार गरी आफूहरूप्रति सम्मानको भावना उत्पन्न गराउन नसकेको यथार्थलाई विद्यमान समयमा पनि कायमै रहेको कुरालाई स्पष्ट पार्दछ ।

समाजमा हुने खाने र हुँदा खाने बिच रहेको खाडल समयको गति सँगै पुरिदै जानु पर्नेमा भन्नु ठुलो बन्दै गएको र यदि अब पनि यसतर्फ विचार नगरी उच्च वर्गले आफ्नो

सोच र व्यवहारमा परिवर्तन नल्याउने हो भने भविष्यमा डरका कारण गरिरहेका कार्य भोली घृणा र रोषमा परिवर्तन हुन कति पनि समय नलाग्ने सम्भावित यथार्थतर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् । हिजोदेखि चलि आएको परम्परालाई पछ्याउने नाममा उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति शोषण र दमन गरिरहने हो भने उच्च र निम्न वर्गविच भएको विभेदकारी अवस्था वर्तमान समयमा मात्र विद्यमान नभइ भविष्यमा समेत समस्याकै रूपमा रहने सम्भावित यथार्थतर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् ।

२.३.२ 'बिहा' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'बिहा' कथाका माध्यमबाट समाजमा रहेको अनमेल विवाह वा बहुविवाहको निरन्तरताको यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । पहिलेको श्रीमती मरेपछि घर व्यवहार सम्हाल्न र आफ्ना छोराछोरी सम्हाल्नका लागि पुरुषले गर्ने दोस्रो विवाहलाई कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । कथामा सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकी बालिकालाई विवाह गरेको प्रसङ्गबाट कथाको आरम्भ भएको छ । यसले समाजमा रहेको अनमेल विवाहको यथार्थलाई पनि उद्घाटन गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा 'म' पात्रको माध्यमद्वारा कथाको विषयवस्तुलाई अगाडि बढाइएको छ । सुब्बा कटकबहादुरले विवाह गरी ल्याएको चौध वर्षकी बालिकाको अवस्थालाई कथाकारले म पात्रद्वारा व्यक्त गर्न खोजेका छन् । विहाको सम्बन्धमा रहेको चालचलन र प्रथालाई कथाकारले म पात्रद्वारा व्याख्या गरिरहेको छ । सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकी बालिकालाई विहा गरे भन्ने सुनेपछि म पात्र विगतमा फर्किएको छ । जहाँ उनले छिप्पिएको पहिलो श्रीमती मरेकी, घरमा दुईओटा छोरा भएको पुरुषले चौध वर्षकी बालिकासँग विवाह गरेको देख्दा म पात्रलाई विरक्त लागेको छ । त्यसपश्चात उसमा विवाह हेर्ने साहस नभएको र रहर पनि नलागेको कुरा व्यक्त गरेको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने घरव्यवहार सम्हाल्ने नाउमा छोराछोरी हुर्काउने नाममा एक विदुर पुरुषले हुर्कनै नपाएकी कलिली बालिकासँग गर्ने अनमेल विवाहलाई आजको समाजमा पनि विद्यमान रहेको यथार्थलाई कथाकारले चरितार्थ गरेका छन् ।

प्रस्तुत कथामा विवाहको रमभूममा रमाइ रहेको म पात्र जब दुलाहा र दुलही बिचको अनमेल देखे पश्चात आफूलाई रोक्न नसकी जिज्ञासा प्रकट गर्दा पाएको जवाफले मर्माहित भएको छ । जसलाई कथाकारले यसरी व्यक्त गरेको छ :

“कसरी यी चौध वर्षकी कलिली बालिकाले दुलहाको घर थाम्लिन् र उनका छोराहरूको हेरविचार गर्न सक्लिन् । यिनी दुलहाका घरमा कसरी बस्लिन् ? यिनको र दुलहाको कस्तो सम्बन्ध रहला ? अहिले यिनी के सोच्न थालेकी होलिन् ?” (पृ. १०) नव दूलही एक परिपक्व दूलही नभइ भर्खर कोपिला लागेको दूलही भएको प्रसङ्गमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशमा कथाकारले म पात्रका माध्यमबाट चौध वर्षकी बालबालिकाको मनोदशालाई चित्रण गर्न खोजेका छन् । घर सम्हाल्न र छोराहरूको हेरविचार गर्न आएकी नव दूलही एक परिपक्व दूलही नभइ भर्खर कोपिला लागेको दूलही भएको छ । उसको उमेरभन्दा ठूलाठूला जिम्मेवारीहरूलाई उनले पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । जबकी जिम्मेवारी के हो ? विवाह के हो ? दूलाहा भनेको के हो ? नै थाहा नपाएकी खेल्ने खाने उमेरकी बालिकालाई विवाह गरेपछि कटकबहादुरको घर व्यवहार कसरी सम्हालिएला ? उनको छोराहरूको हेर विचार कसरी पुग्ला ? भन्ने कुरामा कथाकारले प्रश्न गरेका छन् तर त्यसको जवाफ यो समाजले दिन सकिरहेको छैन । समाजमात्र किन स्वयम् विवाह गरेर ल्याएको कटकबहादुरले पनि दिन सकिरहेको छैन । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने समाजमा रहेको अनमेल विवाहले कैयौं बालबालिकाहरूको जीवनलाई बर्बाद गरी दिएको यथार्थलाई कथाकारले कथाका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । पुरुषहरूको आफ्नो नीजि स्वार्थको लागि यस्ता कैयौं अपरिपक्व बालबालिकाहरूका जीवन र भविष्यमाथि खेलबाड गरिरहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ ।

कथाकार कोइरालाले समाजमा रहेको पुरुष प्रधान र उनको मनोकांक्षालाई पनि कथामा समावेश गरेको छ । आफ्नी श्रीमतीको मृत्युपश्चात उनको सम्भनामा घर व्यवहार सम्हाल्दै आफ्ना छोराहरू हुर्काउने जिम्मेवारी पुरुषले वहन नगर्ने वा गर्न नखोज्ने यथार्थलाई पनि उद्घाटन गरेका छन् । आफ्नो घर व्यवहार र छोराहरू हुर्काउने नाममा विवाह गरेको भनेर भने

पनि पुरुषभिन्न रहेको यौन कुण्ठालाई पूरा गर्नका लागि विवाह गर्ने विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले उद्घाटन गरेका छन् । समाजलाई भन्नका लागि घर व्यवहार धान्न भनिए पनि भित्री इच्छा भने यौन चाहना नै रहेको कुरालाई कथाकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : “मेरी रानी, मलाई माया गर्छ्यौ ?” (पृ. ११) भन्ने प्रश्नमा “माया गर्छु” (पृ. ११) भन्ने जवाफ पाए पछि “म्वार्इ देऊ न त” (पृ. ११) भन्ने कटकबहादुरको आग्रहले उनीभिन्न रहेको दमित यौन इच्छालाई व्यक्त गरेको छ । पुरुषहरू आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न श्रीमती मरेको केही दिनमै विवाहको लागि केटी खोज्न लागि पर्छ ।

प्रस्तुत कथांशबाट व्यक्त भएको कुरालाई कथाकारले यसरी प्रष्ट पारेका छन् । पुरुषहरू आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नका लागि वास्तविक यथार्थलाई समेत बुझ्न चाहँदैन या भनौ बुझ्दैनन् । होइन भने चौध वर्षकी बालबालिकालाई के थाहा हुन्छ र माया भनेको ? दुलाहा भनेको के हो ? आफू दूलही भएपछि के गर्नुपर्छ भन्ने कुराको के जानकारी हुँदो हो र ? यसमाथि दुलाहा दूलही बिचमा के कस्तो सम्बन्ध हुन्छ ? त्यसको बारेमा बिलकुल अनजान बालिकासँग यौन सम्बन्ध राख्न आतुर कटकबहादुरको माध्यमबाट समाजमा रहेको महिला र पुरुष बिचको असमानता र समाजमा हुने विवाहको नाममा बालिकाहरू माथिको दुर्व्यवहारलाई व्यक्त गरिएको छ । उक्त वाक्यबाट हरिमतिको मनमा उब्जेको डरले हाम्रा समाजमा हरेक बालबालिकाहरूका अवस्थालाई उद्घाटन गरेको छ । विवाहको नाममा हुने बालिकाहरूमाथि हुने गरेका शोषण र दमनलाई पनि व्यक्त गरेको छ ।

प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट कथाकारले समाजमा रहेको विभेदको पनि उद्घाटन गरेका छन् । संस्कार र संस्कृतिको नाममा बालिकाहरूमाथि हुने शोषण र दमनलाई पनि उदाङ्गो पारेको छ । साथै छोरी भनेका पराई धन हुन् त्यसैले जति सक्दो चाँडो विदा गरि दिन पाए आफ्नो जिम्मेवारी पूर्ण हुने भ्रम आज पनि आमाबुबा रूपी समाजमा विद्यमान रहेको यथार्थलाई कथाकारले उद्घाटन गरेका छन् । आफ्ना कलिल बालिकालाई जुन जिम्मेवारीको बोझ बोकाएर आफू मुक्त भएको वा भनौ आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरेकोमा गर्व गर्ने आमाबाबुले यो पनि सोच्दैनन् कि त्यो जिम्मेवारी जुन आफूहरूले नै बोक्न लगाएको छ वा भनौ बोकाएको छ । आफ्नी सन्तान छोरी बोक्न सक्ने भएकी छिन् कि छैनन् । उनको मनोभावनालाई बुझ्ने

कोशिससम्म नगर्ने समाजको विद्यमान यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । समाजमा भइरहेको अनमेल विवाहका कारण कैयौं बालिकाहरूका जीवन बर्बाद भइरहेको विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले उद्घाटित गरेका छन् ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला आफ्ना कथामा समाजमा भएका घटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाइ त्यसको मनोवैज्ञानिक पक्षको चिरफार गर्ने कथाकार हुन् । समाजका मनोवैज्ञानिक पक्षलाई आफ्नो कथाको विषयवस्तु बनाइ समाजमा रहेका मानिसहरूको सोच र चरित्रलाई उदाङ्गो पार्नु कथाकारको ध्येय रहेको छ । सोही अनुरूप 'विहा' कथामार्फत कथाकारले समाजमा रहेको रूढि सोचलाई उदाङ्गो पार्ने प्रयास गरेका छन् । समाजमा हुने छोरा र छोरी बिचको विभेद पूर्ण व्यवहार र रीतिथितिको नाङ्गो चरित्रलाई पर्दाफास गरेको छ । अनमेल विवाह, बहुविवाह, बालविवाह जस्ता कुप्रथा कालान्तरदेखि चल्दै आएको र वर्तमान समयमा पनि त्यसले निरन्तरता पाएको तितो यथार्थलाई कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । छोराछोरी बिच गरिने विभेदपूर्ण सोच र व्यवहार हिजो जस्तो थियो आज पनि त्यस्तै रहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । जसरी हिजो छोरीलाई पराई धन मानिन्थ्यो त्यसरी नै आज पनि छोरीलाई पराई धन मान्ने यथार्थ विद्यमान रहेको कुरालाई कथाकारले उद्घाटन गरेका छन् । विहा गरी दिए पश्चात छोरीको जिम्मेवारीबाट मुक्त हुने बाबुआमाको सोच आज पनि समाजमा विद्यमान रहेको यथार्थलाई कथाकारले आफ्नो कथामार्फत व्यक्त गरेका छन् ।

कालान्तरदेखि व्याप्त छोराछोरी बिचको विभेदपूर्ण सोच र व्यवहारहरू विद्यमान समयमा पनि कायमै रहेको कारण यसले भविष्यमा पनि निरन्तरता पाउने तर्फ सङ्केत गरेको छ । परापूर्वदेखि चलि आएको छोराछोरी बिचको विभेद वर्तमान समयमा पनि जसरी विद्यमान रहेको छ यदि यसमा समयमै ध्यान दिइ अग्रगामी परिवर्तनको पहल नगर्ने हो भने यसले भविष्यमा समेत निरन्तरता पाउने कुरालाई कथाकारले सम्भावित यथार्थका रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।

२.३.३ 'कर्नेलको घोडा' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'कर्नेलको घोडा' कथाले विद्यमान सामाजिक प्रतिष्ठाको यथार्थपरक चित्रण गरेका छन् । प्रस्तुत कथाले धनसम्पत्तिले मात्र मानिस खुसी हुन नसक्ने तर्फ सङ्केत गरेको छ । श्रीमतीलाई भौतिक आवश्यकताका कुरा पुऱ्याई दिएपछि पुगिहाल्छ, भन्ने मान्यता विद्यमान यथार्थ रहेको छ । श्रीमती भएपछि श्रीमान्का हरेक कुरामा साथ दिनुपर्छ, भन्ने परम्पराले समाजमा जरो गाडेको छ । आफूले चाहे जस्तो श्रीमान् नभए पनि आफ्ना इच्छा चाहना रहरहरू दबाइ श्रीमान्मा समर्पित हुनुपर्छ, भन्ने मान्यता समाजमा अझ पनि विद्यमान रहेको देखिन्छ । श्रीमतीलाई चाहिने भौतिक सुख सुविधा दिएकै छ । त्यो भन्दा बढी के गर्नुपर्‍यो र भन्ने चिन्तनबाट समाज अझ पनि मुक्त हुन सकेको छैन । समाजले लैङ्गिक रूपमा श्रीमान् श्रीमतीबीच विभेद गरेको छ । विवाह गरी ल्याएकी श्रीमती एक प्राणी नभई निर्जीव वस्तुलाई जस्तो व्यवहार गरिन्छ । उनका पनि इच्छा चाहना, रहर, सपना होलान् भन्ने तर्फ सोचिदैन । श्रीमान्ले कमाएको सम्पत्तिमा रजाइ गर्ने त हो नि भन्ने मानसिकताबाट समाज मुक्त हुन सकेको छैन ।

प्रस्तुत कथामा अनमेल विवाहले निम्त्याएको घटना परिघटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कथाको पुरुष पात्र कर्नेल भौतिक सुख सुविधाले सम्पन्न पात्र हो । उसको उमेर पैतालिस वर्षको भए पनि त्यहीँ सम्पत्तिको आडमा उन्नाइस वर्षकी केटी विवाह गरेको छ । कर्नेल कर्नेलीलाई असाध्य माया गर्छन् तर कर्नेली त्यसमा खुसी हुन सकिदैनन् । कर्नेल कर्नेलीलाई खुसी पार्न केही न केही कुरो किनेर ल्याउथे तर ती कुराले कर्नेली खुसी हुनुको सट्टा अझ बढी दुःखी भइ आँसु खसाल्थिन् । आफ्नो श्रीमान्को विषयलाई लिएर विवाहपूर्व कर्नेली एकदम आशा र उमङ्गकासाथ कर्नेलसँग विवाह गरेकी थिइन् । कर्नेलको साथमा कत्रो सुख पाइएला भन्ने अपेक्षा कर्नेलीको थियो तर त्यसो हुन नसक्दा उनी विवाहपूर्व प्रेमको निम्ता दिने युवकलाई सम्झन पुगिन्छन् । त्यस बखत आफ्नो भविष्यमा पाउने दुलहाको मिठो कल्पना गरेर युवकको निम्तालाई अस्वीकार गरेकोमा दुःख मनाउ गर्छिन् । आफूले चाहेको कल्पना गरेको हृष्ट-पुष्ट, बलियो बाहु भएको, रहरलाग्दो शरीर भएको श्रीमान्को अपेक्षा गरिरहेकी कर्नेली श्रीमान् भने कर्नेल जस्तो शक्तिहीन, बुढेसकालको पर्दा उनी कर्नेलसँग खुसी हुन सकिदैनन् । कर्नेलीलाई खुसी पार्नका लागि कर्नेलले ल्याइ दिएका मालसामानले आफैँलाई

खिसी गरिरहेजस्तो महसुस गर्छिन् कर्नेली भौतिक सुख सुविधा भएर पनि तिनी आफूलाई एक बन्दिनीको रूपमा महसुस गर्छिन् । कर्नेल कर्नेलीलाई भौतिक सुख सुविधा दिएर खुसी पार्ने हरसम्भव प्रयास गर्छन् तर कर्नेली ती सब चिजमा व्यर्थ पैसा फ्याँकेको कुरा व्यक्त गर्छिन् । कर्नेलले ल्याइ दिएको ती मालसमानले कर्नेलीको इच्छा पूरा नहुने कुरा आँसुमार्फत व्यक्त गर्छिन् । कर्नेली कर्नेलले आफ्ना इच्छा चाहना पूरा गरी दिन नसक्नाले भएको दुःखीमा कर्नेल भन्छन् :

“तिमी किन सधैं चिन्तित बस्छ्यौ ? तिम्रो त अहिले लाउने-खाने उमेर छ । तिम्रीलाई के को तकलीफ छ ? मलाई भन न ?” (पृ. ३०) लाउन खान सबै पुऱ्याएकै छ र पनि श्रीमती किन खुसी छैन किन चिन्तित भइ बसेकी भन्ने कुरालाई देखाउनका लागि दिइएको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले श्रीमतीका लागि लाउने र खाने कुरा पूरा गरी दिए सबै कुरा पूरा गरि दिएको भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । लाउन खान सबै पुऱ्याएकै छ र पनि श्रीमती किन खुसी छैन किन चिन्तित भइ बसेको छ तिम्रीलाई केही समस्या भए मलाई भन न भनि कर्नेलले कर्नेलीलाई भनेकोबाट के स्पष्ट हुन्छ भने श्रीमतीलाई लाउन खान दिए पछि उनले चिन्तित बस्नु हुँदैन, खुसी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता आज पनि समाजमा विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गर्दछ । यसबाट के देखाउँछ भने श्रीमतीका पनि रहरहरू होलान् अपेक्षा होलान् आफ्ना श्रीमान्प्रति भन्ने सोचाइलाई उपेक्षा गरिएको छ । श्रीमतीको मनलाई बुझ्ने चेष्टा आजको समाजका श्रीमान्ले पनि गर्दैनन् भन्ने यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसबाट के देखिन्छ भने श्रीमती भनेको श्रीमान्का चाहनावमोजिम चल्ने एक निर्जीव वस्तु हो जसको कुनै इच्छा, चाहना, रहर हुँदैनन् । त्यसलाई पूरा गर्नेतर्फ कसैले चासो दिइरहनु पर्छ भन्ने तर्फ कसैले नसोचेको विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथाकी नारी पात्र कर्नेलीको मनोदशालाई कथाकार कोइरालाले खुब चित्रण गरेका छन् । आफूले चाहे जस्तो श्रीमान् नपाएर दुःखी भएकी कर्नेली आफूले अपेक्षा गरे जस्तै कर्नेलको घोडामार्फत आफ्ना इच्छा पूरा गर्न उद्यत्त रहन्छिन् । कर्नेलीले त्यो बलिष्ठ घोडामा

आफ्नो रहर देख्छन् र घोडाप्रति आकर्षित हुन्छन् । घोडाप्रतिको आकर्षणले गर्दा कर्नेली सबै कुरा बिर्सिएर घोडाको स्याहार सुसारमा व्यस्त हुन्छन् । कर्नेली त्यसरी श्रीमान्लाई समेत बिर्सिएर घोडाको स्याहारमा लागेको कर्नेललाई मन नपरेको कुरा यसरी व्यक्त गर्छन् :

“कर्नेली, तिमि कति घोडाको फित्री गछ्यौ ? घरमा भान्सा के भो, कसो भो त्यसको तिमिलाई वास्ता छैन, घोडाको चाहिने त्यत्रो सुश्रुषा ।” (पृ. ३२) चाहे त्यो आफ्नो मनले खाएको श्रीमान् नै नभएको किन नहोस् ।

उपर्युक्त कथांशले विवाहिता नारीका लागि श्रीमान् पहिलो प्राथमिकतामा पर्दछ भन्ने परम्परालाई प्रस्तुत गर्दछ । सर्व प्रथम श्रीमान्को स्याहार सुसार गर्ने, श्रीमान्प्रतिको जिम्मेवारी कर्तव्य पूरा गर्ने पर्ने चाहे त्यो आफ्नो मनले खाएको श्रीमान् नै नभएको किन नहोस् । त्यसपश्चात बचेको समयमा मात्र अन्य कुरामा ध्यान दिने सामाजिक परम्परालाई आजको समाजमा पनि विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रीमती आफू खुसी हुने कार्यमाभन्दा श्रीमान् खुसी हुने कार्यमा श्रीमतीले बढी ध्यान दिनुपर्ने सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो समाजको लागि श्रीमतीकोभन्दा श्रीमान्को खुसीले महत्त्व राख्दछ । श्रीमतीले आफू खुसी हुन गरेका कार्यकलाप यो समाजको लागि मान्य नहुने कुरालाई कथाकारले कर्नेलमार्फत यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“तिमिलाई के को दुःख छ र यो सबै कुरा मलाई सुनाउँछ्यौ ? तिम्रो मनमा केको अशान्ति छ र घोडाको सुश्रुषा गरेर तिमिलाई शान्ति ? तिम्रो मेराप्रति पनि त कर्तव्य छ नि, घोडालाई गरेको जति पनि कहिले एकछिनका लागि मेरो विचार ग्यौ ? साँचो भनूँ, मलाई त घोडादेखि ईर्ष्या छ तिम्रो चालाले कर्नेली” (पृ. ३२) श्रीमती भने श्रीमान्का लागि आफ्ना इच्छा चाहनाहरू दबाउने श्रीमान्ले भने ईर्ष्या गर्ने यथार्थता आज पनि समाजमा रहेको तथ्यलाई अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले श्रीमतीले श्रीमान्बाहेक अन्य कुरामा चासो दिएको महत्त्व दिएको समाजका लागि अमान्य हुने भाव व्यक्त गरेको छ । श्रीमती आफू खुसी र सन्तुष्ट हुनकै लागि

भए पनि श्रीमान्बाहेक अन्य कुरालाई महत्त्व दिन हुँदैन भन्ने विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । श्रीमतीले जसरी श्रीमान्का लागि भनि समझदारीपूर्ण बोली व्यवहार गर्छन् त्यसरी नै श्रीमान्ले श्रीमतीका लागि गर्न नसक्ने विद्यमान सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । श्रीमती भने श्रीमान्का लागि आफ्ना इच्छा चाहनाहरू दबाउने श्रीमान्ले भने ईर्ष्या गर्ने यथार्थता आज पनि समाजमा रहेको कुरा कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । श्रीमतीलाई भौतिक सुख सुविधा दिए पछि सर्वस्व दिएको ठान्ने परम्परा आज पनि समाजमा विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त भएका विचार, घटना तथा परिघटनाले समाजमा पुरुष अहमलाई महत्त्व दिएको छ । आफ्नी श्रीमतीको मनोभावना बुझेर सोही अनुरूप कार्य गर्नुको साटो आफूलाई महत्त्व नदिएको भोकमा श्रीमती रमाउने उनको मनले शान्ति महसुस गर्ने चिजलाई नै नष्ट गर्न उद्यत रहने पुरुष स्वभाव समाजमा आज पनि विद्यमान रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । श्रीमतीकोभन्दा श्रीमान्को खुसीलाई महत्त्व दिने यो समाजमा श्रीमती स्वयम्ले आफू खुसी हुने अनि रमाउने माध्यम खोजी त्यसमै शान्ती खोज्दा पनि असह्य हुने विद्यमान यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । सम्झाएर फकाएर कसरी हुन्छ पहिला श्रीमान्तर्फ मात्र केन्द्रित गर्न खोज्ने त्यसो गर्दा पनि नभएमा जबरजस्ती खुम्चन विवश गराउने विद्यमान सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

निष्कर्ष :

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'कर्नेलको घोडा' कथामार्फत पुरुष मानसिकतालाई उजागर गर्न सफल भएका छन् । प्रस्तुत 'कर्नेलको घोडा' कथाको प्रमुख पुरुष पात्र कर्नेल हाम्रो समाजमा रहेका पितृसत्तात्मक सोचको प्रतिनिधि पात्र हुन् । जसलाई हामी आज पनि हाम्रो समाजमा देख्न र भेट्न पाउँछौ । आजको २१ औं शताब्दीमा पनि नारी र पुरुष बिच गरिने सोच विचारमा र व्यवहारमा कुनै परिवर्तन आउन सकेको छैन । नारीलाई आज पनि पुरुषहरू या भनौ पितृसत्तात्मक समाजबाट एक भोग्य वस्तुको रूपमा हेर्छन् र व्यवहार गर्छन् । हिजो दमित नारीहरू आज आफ्नो अस्तित्वको लागि सङ्घर्षरत छन् तर स्वतन्त्र छैनन् । बाधा व्यवधानहरू हिजो जस्तो थियो आज पनि उस्तै छ फरक छ त केवल परिवेश र दमन गरिने शैलीहरू मात्र । यी विविध कारणहरूले गर्दा नारीहरू स्वतन्त्र र स्फूर्त रूपमा आत्म पहिचान सहित अगाडी बढ्नुको सट्टा कुण्ठित हुन बाध्य भएको छ । यो समाजप्रति घृणा भाव र हेयको नजरले हेर्न विवश छन् । कथामा कर्नेलनीले आफूलाई भन्दा बढी घोडालाई महत्त्व दिएको सहन गर्न नसकी घोडाको हत्या गर्न पनि पछि नपर्ने कर्नेलको क्रुर स्वभावले विद्यमान यथार्थका रूपमा चित्रण गरेका छन् भने कर्नेलको उक्त व्यवहारले कर्नेलनीमा कर्नेलप्रति आएको घृणा भावमा परिवर्तन ल्याउन नसक्ने यो समाजको व्यवहारले भविष्यमा पनि निरन्तरता पाइ नारीहरू कुण्ठित भइ बाँच्न विवश हुनु पर्ने सम्भावित यथार्थतर्फ पनि कथाकारले सङ्केत गरेका छन् ।

२.३.४ 'स्कूलमास्टर' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'स्कूलमास्टर' कथाका माध्यमबाट सामाजिक जनजीवनको उद्घाटन गरेका छन् । कुनै एउटा विद्यालयमा शिक्षण गर्ने शिक्षकको दैनिकीलाई विषयवस्तु बनाएर कथा लेखिएको छ । एउटा स्कूलमास्टरको सौँच, विचार र दिनचर्याको वर्णन गरिएको छ । एउटा स्कूलमास्टर जो लाखौं विद्यार्थीको भविष्य कसरी राम्रो बनाउन सकिएला भनि चिन्तन गरिरहेको हुन्छ । उसैको जिन्दगी भने निरस भएको यथार्थलाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । कथाका प्रमुख पात्र नन्दराज एक विद्यालयका शिक्षक हुन् । उनी आफ्ना

विद्यार्थीहरूका कापी जाँच्ने क्रममा आफूले असल भनेको विद्यार्थीले समेत बिगारेको देखेर दुःखी भएको छ । आफू आफ्नै काममा व्यस्त भइ ढिला हुँदा पनि घरका सदस्यसँग रिस पोख्छन् ढिला भएकोमा । यसबाट के चित्रण गरिएको छ भने स्कूलमास्टरको जीवन निरस छ । सधैंको उहीँ रुटिन नयाँ नौलोपन कहीं कतै नभएको विद्यमान यथार्थलाई कथाले उद्घाटन गरेको छ ।

नन्दराज हतारहतार विद्यालय पुगेको छ । विद्यालयमा पुगि सकेपछि उसले उमानाथलाई भेटेको छ । उमानाथलाई भेटेपछि उसलाई सम्झाउने प्रयास गरिरहेको छ । उमानाथ भने प्रतिक्रिया नदिइ उभिरहेको छ । उमानाथबाट कुनै प्रतिक्रिया नपाएपछि उसलाई जानको लागि भनिएको छ । उमानाथ गइ सकेपछि उसले उमानाथमात्र नभइ सम्पूर्ण विद्यार्थीको नै पढाइप्रति रूचि नभएको दुखेसो व्यक्त गर्छन् । स्वयम् आफैँसँग विद्यार्थीहरूको पढाइ बिग्रनुमा शहरमा सिनेमा आउनुलाई पनि दोष दिएको छ । नन्दराजले वर्तमान समयमा पढाइप्रति कुनै रूचि नभएको विद्यार्थीहरू देखेर वाक्क भएको नन्दराज विगत चार वर्ष अगाडीको व्याच समिभ फुरुङ्ग पर्छ । यसले के देखाउँछ भने पढाइलाई मात्र प्राथमिकता दिने स्कूलमास्टर अनि पढाइमा पटककै रूची नगर्ने विद्यार्थीहरूको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ ।

आफूले गरिरहेको कार्यमा रूची दिए हरकोही खुसी हुन्छ भन्ने आशय नन्दराजले पढाएको बेला ध्यान नदिने विद्यार्थीको बानीले दुःखी बनी आक्रोश व्यक्त गरेकोबाट प्रस्टिन्छ । आफूले सिकाएको कुरा राम्रोसँग सिकिदिने सुनिदिने भएमा सिकाउने व्यक्तिलाई पनि जोश जाँगर लाग्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्नका लागि प्रशासकीय प्रमुखले मिटिड राखेको छ तर मिटिडमा नन्दराजले व्यक्त गरेको रायमा हेडमास्टर खुसी भने हुन सकेको छैन । यसबाट के देखिन्छ भने कुनै पनि संघसंस्थाका हाकिमहरू आफूभन्दा तल्लो पदका पदाधिकारीले उपयुक्त राय सुभाब व्यक्त गरे पनि हाकिमका लागि त्यो मान्य नहुने विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । जो लगनशील, इमान्दार भइ कार्य गर्दछ त्यसको कहींकतै कदर नहुने विद्यमान यथार्थको उद्घाटन गरेको छ ।

स्कूलमास्टर पनि एक सजिव प्राणी हो । उनका पनि रहर, इच्छा, आकांक्षा हुन्छ भन्ने कुरालाई ड्रोइड मास्टरले निम्ता गरेको पार्टीमा आफ्ना विगतमा रमाउन पुग्नुले प्रष्ट्याएको छ ।

ड्रोइड मास्टरको हाइफाइ देखेर नन्दराज गम खान पुगेको छ । पैतालिस रुपैयाँको तलबमा यतिविधि हाइफाइ कसरी गर्न सकेको होला ? ड्रोइड मास्टरलाई ट्यूसनका लागि पनि कसैले बोलाउँदैनन् र पनि उसको रवाफ देखेर नन्दराज छक्क परेको छ । भोजमा भएको व्यवस्था देखेर मख्ख परे । उक्त पार्टीमा रमन थाले हाँसी मजाक गर्न थाले । पार्टीमा भएका हरेक चिजको स्वाद लिन थाले । पार्टीको रडमा रङ्गिन थाले । मानिसहरू पार्टी सकेर सबै आ-आफ्नो बाटो लागे तब नन्दराजले आफूलाई एक्लो महसुस गरे । नन्दराजले आफ्नो वास्तविकता थाहा पाए पछि उनी उदास भए । एकछिन अगाडीको त्यो उत्साह पश्चात छाएको यो उदासीले उनलाई नमिठो अनुभव गरायो । यसबाट के देखाउँछ भने मानव सधैं रमभूममा रमाउन चाहन्छ । त्यो रमभूम कहिल्यै नसकियोस् भनि अपेक्षा गर्छ । साथीहरूको साथमा खुसी हुनु मानवीय स्वभाव नै हो । रमभूम तामभाम भनेको क्षणिक हो । त्यस पश्चात फेरी उहाँ उदासी, उहाँ निरासा, उहाँ एक्लोपन नै जीवनको रित रहेको विद्यमान यथार्थलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ । जो जे भए पनि मानिस भनेको मानिस नै हो । उनका पनि इच्छा रहर अपेक्षाहरू हुन्छन् जीवनप्रति सानो-ठूलो, धनि-गरिब, हाकिम-पियून सबैका सपना हुन्छन्, रहरहरू हुन्छन् । आ-आफ्नो क्षमता अनुसार सबैले आफ्ना आवश्यकता रहरहरू पूरा गर्छन् । मानिसका आ-आफ्नै किसिमका स्वभाव हुन्छन् खुसी हुन्छन् अवसर पाए त्यसलाई प्रष्फुटित पनि गर्छन् भन्ने कुरालाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथाले एक स्कूलमास्टरको जीवनको माध्यमबाट समाजमा भइ रहेको जनजीवनको चित्रण गरेको छ । सधैं व्यस्त भएर पनि आफूले चाहे अनुरूप नतिजा प्राप्त गर्न नसकेको वर्तमान शैक्षिक गतिविधिको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । शैक्षिक गुणस्तर उकास्न गरिने विभिन्न किसिमको सभा, सेमिनार, गोष्ठीले पनि कुनै किसिमको सकारात्मक प्रभाव छोड्न नसकेको विद्यमान यथार्थलाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । शैक्षिक गुणस्तर सुधारका लागि गरिने सभा सम्मेलनहरू व्यावहारिक र प्रभावकारी नभएको यथार्थलाई चित्रण गरेको छ । सभा सम्मेलन गऱ्यो बहस गऱ्यो निचोड निकालेको जस्तो गऱ्यो सकियो । कक्षा कोठामा जाँदा उहाँ पुरानै ताल, उहाँ पुरानै लय । स्कूलको शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्नुभन्दा पनि आफू कसरी रमाउने भन्नेतर्फ बढी केन्द्रित हुने वर्तमान मानसिक यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । आफ्नो

कर्तव्य, जिम्मेवारीप्रति बफादार हुनुपर्छ भन्ने तर्फ कसैको ध्यानाकर्षण नभएको विद्यमान यथार्थलाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । विद्यार्थीको पढाइ जे जस्तो भए पनि होस् उनीहरूका भविष्यसँग हामीलाई के सरोकार ? हामीले गर्नुपर्ने गरिरहेकै छौं त्यो भन्दा बढी के सोचन पन्थो र ? भन्ने विद्यमान मानसिकताको चित्रण गर्न कथाकार सफल भएका छन् । यसले हाम्रो समाजमा भइ रहेको विकृति र विसङ्गतिको पाटोलाई उजागर गरेको छ ।

निष्कर्ष :

‘स्कूल मास्टर’ कथामार्फत कथाकारले समाजमा व्याप्त रहेको हाकिमीमुखी प्रवृत्तिको उजागर गरेका छन् । ‘स्कूल मास्टर’ कथाका प्रमुख पात्र आफू इमान्दार भइ आफ्नो कार्यमा कटिबद्ध हुँदा पनि नतिजामा सुधार हुन नसकेकोमा निराश भएका छन् । स्कूलमा गरिने बैठक भेलाहरू नाम मात्रका हुँदा शैक्षिक गुणस्तर बढ्नुको सट्टा दिनप्रतिदिन खस्कदो अवस्थाप्रति कथाकारले कथाको प्रमुख पात्र नन्दराजमार्फत खेद प्रकट गरेको छ । जिम्मेवार पदमा बसेका व्यक्तिहरू बाट नै गैरजिम्मेवारपूर्ण कार्यहरू भइदिदा स्कूलको शैक्षिक गुणस्तर बढ्न नसकेको विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले प्रस्तुत कथामार्फत जस्ताको त्यस्तै चित्रण गरेका छन् । हाकिम भनाउँदाहरू म हाकिम हुँ भन्ने अहमताबाट माथि उठ्न नसकेको यथार्थ विद्यमान समयमा पनि ज्यूका त्यू रहेको छ । जवाफदेहीता, पारदर्शिता र जिम्मेवारी भन्ने कुरा कुन चराको नाम हो । यस कार्यालयको हाकिम त म पो हुँ त । मैले तिमीहरूले भनेको मान्ने नभइ तिमीहरूले चाहिँ मैले भनेको मान्ने हो जस्ता अहमता आज पनि हाम्रो समाजमा रहेको विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाका हाकिमहरूमा रहेको कुरालाई कथाकारले कथामार्फत चित्रण गरेका छन् । यसको परिणाम सकारात्मकभन्दा बढी नकारात्मक रहेको विद्यमान परिस्थितिमा समय हुँदै सुधार नगर्ने हो भने यस्ता प्रवृत्तिले भविष्यमा पनि निरन्तरता पाई ठूलो शैक्षिक क्षति हुने सम्भावित यथार्थतर्फ कथाकारले हामी सबैमा ध्यानाकर्षण गरेका छन् ।

२.३.५ ‘सखी’ कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले ‘सखी’ कथामार्फत नारी मनोभावनालाई उदाङ्गो पारेका छन् । यस कथाकी प्रमुख नारी पात्र चन्द्रकुमारीको मनोदशा चित्रण गर्नु नै कथाको

विषयवस्तु रहेको छ । चन्द्रकुमारी आत्तिदै आफ्नी सखी इन्द्रमाया कहाँ पुग्नुबाट कथाको आरम्भ भएको छ । आफ्नी सखी इन्द्रमायालाई आफ्नो मनको हाल वर्णन गर्ने क्रमसँगै कथाको विषयवस्तु अघि बढिरहेको छ । यस कथाले कुनै पुरुष र स्त्रीको आकर्षणलाई सभ्य तरिकाले प्रस्तुत गरेको छ ।

कथाकी प्रमुख पात्र चन्द्रकुमारी एक विवाहिता नारी हो । उनी आफ्नो श्रीमान्सँग वैवाहिक जीवन व्यतित गरिरहेकी हुन्छिन् । उनको जीवन सहज किसिमले व्यतित भइरहेको हुन्छ । उनको सोच र जीवनमा तब उथल पुथल सुरु हुन्छ जब उनको घरमा एउटा कोठामा बहालमा बस्न एक युवक आउँछ । उक्त युवकको व्यक्तित्वले चन्द्रकुमारी हायल कायल हुन्छिन् । उक्त युवकको व्यक्तित्वले चन्द्रकुमारीलाई आकर्षित गर्छ । चन्द्र कुमारी थाहै नपाइ उक्त युवकको व्यक्तित्वमा मोहित हुँदै जान्छिन् । चन्द्रकुमारी आफ्नो उक्त युवकप्रतिको आकर्षणलाई लुकाउन रिसाएको भाव व्यक्त गर्छिन् । आफ्नो श्रीमान्को उसँगको हेलमेल नरूचाएको भाव अभिव्यक्त गर्छिन् । यसबाट के देखिन्छ भने स्त्री पात्र आफ्नो अवस्था लुकाउन प्रयासरत रहेको देखिन्छ । चन्द्रकुमारीको पति र उक्त युवकबीच राम्रो मित्रता हुन्छ जसले गर्दा उक्त युवक निस्फिक्री उनीहरूको कोठामा आवत जावत गर्ने गर्दछ । यसले गर्दा चन्द्रकुमारीलाई आफूमाथि काबू राख्न भन्नु मुस्किल पर्छ । आफ्नो अवस्थाको यथार्थता बताउन नसकी उक्त युवकलाई चाँडो गइहाल भन भनि आफ्नो श्रीमान्लाई भनिरहन्छ । यसबाट नारी यौन कुण्ठालाई देखाउन कथाकार सफल भएका छन् ।

चन्द्रकुमारीको मनोभावनालाई मध्यनजर गर्दै उक्त युवकले पनि भावभङ्गी प्रस्तुत गरेको छ । चन्द्रकुमारीको सामिप्यतालाई बढावा दिने प्रयास गरेको छ । आफूभिन्न रहेको यौन तृप्तीका लागि हर सम्भव प्रयास गरेको छ । आफ्नो चाहना पूर्ण गर्नका लागि उक्त युवकले कुनै पनि अवसर गुमाउन चाहेको छैन । आफ्नो चाहनालाई चन्द्रकुमारी सामू स्पष्ट रूपमा व्यक्त गरेको छ । आफ्नो चाहना पूर्ण गर्न चन्द्रकुमारीको सहमतिको प्रतीक्षा उक्त युवकले गरिरहेको छ । आफ्नो यौन तृप्तीका लागि उक्त युवकले कुनै पनि किसिमको जोड जबरजस्ती गरेको छैन । चन्द्रकुमारीबाट सौहार्द्रपूर्ण वातावरणमा आफ्नो चाहना पूर्ण होस् भन्ने अपेक्षा उक्त युवकले गरेको छ । जसले गर्दा चन्द्रकुमारी अझ बढी उक्त युवकप्रति आकर्षित भएकी छिन् । लोक

समाजको डरले आफूभित्र तीव्र यौन चाहना भएपनि पछि भनि टार्ने विद्यमान यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ ।

उक्त युवकको प्रस्तावमा चन्द्रकुमारी पछि भनि दिएको जवाफले युवकको प्रस्तावमा चन्द्रकुमारीको पनि मौन स्वीकृतितर्फ बोध गर्दछ । जसले गर्दा युवक आफ्नो प्रस्ताव स्वीकार गराउनमा हर सम्भव प्रयासरत रहन्छ । जसले गर्दा चन्द्रकुमारीलाई समस्या सिर्जना भएको छ । उक्त समस्याबाट मुक्त हुनका लागि चन्द्रकुमारीले आफ्नो मनमा लागेको कुरा पत्र मार्फत उक्त युवक सामु व्यक्त गरेकी छिन् । जसलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

“तिमी चाँडै जाइ हाल्छौ रे, उसमा पनि केवल म्वाइँ खान किन खोज्छौ ?” (पृ. ६८)
विविध कारणले गर्दा उनी उक्त युवकको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्न सकिरहेकी छैन ।

उपर्युक्त कथांशले अतृप्त यौन चाहनालाई व्यक्त गरेको छ । आफूले मन परेको मानिससँग सधैं रहन खोज्नु मानवीय स्वभाव नै हो । उक्त स्वभाव चन्द्रकुमारीमा पनि देखिएको छ । आफूले मन परेको मानिस केही समय पछि गइहाल्छ भन्ने यथार्थले चन्द्रकुमारीलाई तर्साएको छ । यी विविध कारणले गर्दा उनी उक्त युवकको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्न सकिरहेकी छैन । मनभित्र एउटा भएपनि बाहिरी रूपमा अर्कै देखाउने विद्यमान यथार्थलाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । चन्द्रकुमारीले आफ्नो जिज्ञासा युवकसामु राखे पश्चात युवकले गरेको व्यवहार चन्द्रकुमारीलाई असह्य भएको छ । युवकको व्यवहारले चन्द्रकुमारीमा परिवर्तन देखा पर्न थाल्छ । स्वयम् आफैँसँग कराउने, चिच्याउने गर्न थाल्छिन् । चन्द्रकुमारीको मनासय बुझे पश्चात युवकबाट त्यस्ता कुनै पनि किसिमको अपेक्षित व्यवहार हुन बन्द भएको छ । युवकको उक्त व्यवहारले चन्द्रकुमारी भन् आहात भएकी छिन् । आफ्नो मनोदशा वर्णन गर्न उनी बेलाबखत उक्त युवकको कोठामा प्रवेश गर्छिन् तर युवकबाट कुनै पनि किसिमको प्रतिक्रिया नपाउदा उनी क्षुब्ध हुन्छिन् र आफ्नो क्रोधलाई यसरी व्यक्त गर्छिन् :

“लौ जा, लौ जा लौ पापी, निष्ठुर, बदमाश, दगाबाज, लौ अरू लेख् ।” (पृ. ६९)
आफ्नो चाहना इच्छाको कदर नगर्दा मानिस कतिसम्म अनियन्त्रित हुन्छ भन्ने कुरालाई उक्त कथांशले व्यक्त गरेको छ ।

उपर्युक्त कथांशबाट के प्रष्टिन्छ भने आफूलाई वेवास्ता गरी व्यस्त भएको जनाउने, देखाउने र आफ्नो कुण्ठा दबाउने विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । आफ्नो चाहना इच्छाको कदर नगर्दा मानिस कतिसम्म अनियन्त्रित हुन्छ भन्ने कुरालाई उक्त कथांशले व्यक्त गरेको छ । आफ्नो मनको गाँठो फुकाउन नसक्दा भित्रभित्र दबाउनु पर्दाको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । आफूभित्र पनि यौन चाहना भएको तर त्यो दीर्घकालीन नभइ क्षणिक सुख मात्र हुन पुग्ने हुनाले यसलाई स्वीकार गरु वा अस्वीकार गरुको मनोदशालाई चित्रण गरेको छ । चन्द्रकुमारीको युवकप्रतिको आकर्षण दीर्घकालीन होस् भन्ने अपेक्षा छ भने युवकको क्षणिक छ जसले गर्दा चन्द्रकुमारी मानसिक रूपमा विक्षिप्त भई उक्त हर्कत गर्न पुगेकी छिन् । उनको उक्त हर्कत पश्चात युवक छक्क परेको छ । चन्द्रकुमारीलाई के भयो भनि सोध्न पुगेको छ । चन्द्रकुमारीले उक्त युवकलाई यहाँबाट निस्कन निर्देशन दिएको छ । उक्त निर्देशन पश्चात उक्त युवक सरक्क निस्केको छ । युवकको व्यवहारले दुःखी भइ चन्द्रकुमारी धेरै बेरसम्म रोइरहेकी छिन् । उनले हरपल हरक्षण बिसने प्रयास गरी रहिन् । श्रीमान्को सामिप्यतामा उनले नूतन प्रेमको अनुभव गरिन् । त्यसपश्चात उनीभित्र पति प्रेम उर्लिएर आयो । उनले पतिलाई माया गर्न थालिन् र पनि उक्त युवक गएकोमा उनी उदास छिन् । जीवनका विविध परिस्थितिसँग सङ्घर्ष गर्दागर्दै विचलित भइ शून्यतामा हराएकी छिन् । उक्त युवकको बारेमा चिन्तनमा डुबिरहेकी छिन् ।

चाहना दुवैको भए पनि त्यसलाई पूर्ण गर्न नसक्दा एक पक्ष विक्षिप्त बन्ने र अर्को पक्ष केही पनि नभए जसरी सामान्य हुने सामाजिक यथार्थलाई कथाले चित्रण गरेको छ । कुनै पनि घटनाले नारी र पुरुषलाई कति सम्म असर गर्छ, कस्तो परिस्थितिको सिर्जना गर्छ भन्ने कुरालाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । स्त्रीको लागि महत्त्वपूर्ण भएको त्यहीँ कुरा पुरुषका लागि कति सामान्य भई दिन्छ भन्ने विद्यमान यथार्थलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ ।

निष्कर्ष :

‘सखी’ कथामार्फत कथाकारले समाजमा रहेको पुरुष स्वभाव र नारी हृदयको चित्रण गर्ने प्रयास गरेका छन् । पुरुषहरू आफ्नो कार्य सिद्ध गर्नका लागि के सम्म गर्न पछि पर्दैनन्

भन्ने कुरालाई युवकको चरित्रमार्फत चित्रण गर्न कथाकार सफल भएका छन् । समाजले कोरि दिएको घेराभिन्न बस्न विवश नारी मन आफ्नो इच्छा र आकाङ्क्षालाई पनि बुझ्न असमर्थ भई रहेको छ या भनौ आफ्नो रोजाइ र बेरोजाइ बिचको फरकलाई पर्गेल्न असमर्थ भइ रहेको छ । आफूलाई के मन परेको र के मन नपरेकोमा अन्यौलता सिर्जना भएको छ । एउटा सामान्यभन्दा सामान्य कुराले पनि नारी मनलाई कतिसम्म विचलित तुल्याउन सक्छ भन्ने कुरालाई कथाकारले चन्द्रकुमारीमार्फत प्रभावकारी ढङ्गले चित्रण गर्न सफल भएका छन् । जुन युवकको कारण चन्द्रकुमारीमा विचलन देखिएको छ । उहाँ युवक भने केही नभए जसरी व्यवहार गर्नुले पुरुषहरू सदैव मौकाको खोजीमा रहने स्वभावको चित्रण गर्न कथाकार सफल भएका छन् । पुरुषहरू सकेसम्म आफ्नो कार्य सिद्ध गर्न उद्यत रहन्छन् । आफ्नो कार्य सिद्ध गर्नका लागि आफूद्वारा गरिने कार्यले अरूलाई त्यसको के असर परिरहेको छ त्यसतर्फ भने हेक्का गर्दैनन् अथवा भनौ हेक्का राख्न आवश्यक ठान्दैनन् । अरूलाई विचलित पारी आफू भने केही पनि नभएको जस्तो गरी नारी मनमा ग्लानी भर्न सफल पुरुष स्वभाव आज पनि समाजमा विद्यमान रहेको कुरालाई कथाकारले युवकको व्यवहारमार्फत व्यक्त गरेका छन् । पुरुषका यस्ता व्यवहार र सोचमा रोक नलगाउने हो भने या भनौ परिवर्तनका लागि स्वयम् पुरुष आफैले पहल नगर्ने हो भने भविष्यमा विना कारण नारीहरू आत्मग्लानीको भूमरीमा पिल्सिनु पर्ने डर लाग्दो सम्भावित यथार्थतर्फ पनि सङ्केत गरेको छ । यस कारण समय छँदै यसमा सुधार ल्याउन पहल गर्नु पर्ने आवश्यकता टङ्कारो देखिन्छ ।

२.३.६ 'स्वेटर' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'स्वेटर' कथाका माध्यमबाट समाजमा भइ रहेको वर्गीय विभेदको विद्यमान यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । कथाले समाजमा रहेको हुने खाने र हुँदा खाने बिचको खाडललाई मूल विषयवस्तु बनाएको छ । समाजमा हुने खानेले हुँदा खानेलाई दबाएर राख्ने आफ्नो आवश्यकता अनुरूप उपयोग गर्ने परम्परालाई प्रस्तुत गरेको छ । घरमा काम गर्ने परम्परालाई प्रस्तुत गरेको छ । घरमा काम गर्ने नोकरहरूलाई मालिकहरूले मानवीय भावना समेत राख्न नहुने मान्यता समाजमा अझ पनि रहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । आफ्ना लागि भनि तयार गरेको सामान आफ्ना लागि उपयुक्त नहुने देखेर यसै खेर फाल्नुको

साटो घरमा काम गर्ने नोकरलाई दिदा त्यसले समाजमा चर्चा परिचर्चाको विषय पाएको छ । हुँदै नभएको कुरालाई पनि एक कान दुई कान मैदान गराउने समाजको विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले कथाको मूल विषयवस्तु बनाएका छन् । तिलजत्रो कुरालाई पहाड बनाउने समाजको यथार्थलाई उदाङ्गो पारेको छ ।

प्रस्तुत कथाकी प्रमुख पात्र मैयाँले समाजको सङ्कीर्ण सोचसँग लडाइँ गरेकी छिन् । उनको माध्यमबाट समाजको सोचमा परिवर्तन ल्याउने चेष्टा कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । एक समय जाडोको मौसममा घाम ताप्यै स्त्री जाती आफ्नो सीप अनुसारको सामग्री निर्माण गर्नु सामाजिक परम्परा जस्तै बनेको छ । सोही अनुरूप कथाकी प्रमुख पात्र मैयाँ आफ्ना लागि भनि स्वेटर बुनिरहेकी छिन् । स्वेटर बुन्ने क्रममा उनका सखीहरू उनीसँग ठट्टा मजाक पनि गरिरहेका हुन्छन् । कत्रो तन्मयका साथ तयार पारेको स्वेटर पूर्ण हुने बेलासम्म त्यसको स्वरूप विग्रदै जान्छ । छन्द नमिलेर तक्रियाको खोल जस्तो बन्न जान्छ । यसबाट मैयाँ एकदम दुःखी हुन्छिन् । यत्रो मिहिनेत गरेर तयार पारे तयारी पश्चात न त आफूले लाउने जस्तो भयो न त अरूलाई उपहार दिने जस्तो नै छैन । यसै खेर गर्नुभन्दा बरु घरको काम गर्ने नोकरलाई दिनु वेश सम्भ्री रामेलाई दिन्छिन् र भन्छिन् :

“रामे तँलाई भयो । मैले आफैँले बनाएको लैजा ।” (पृ. ७३) मैयाँको उक्त कार्य पनि समाजका लागि चर्चाको विषय बनेको छ ।

उपर्युक्त कथांशबाट के प्रष्टिन्छ भने मालिक भनाउँदाहरूले आफ्ना लागि काम नलाग्ने चिज किन खेर फाल्नु भन्दै घरमा काम गर्ने नोकरहरूलाई दिने गरेको सामाजिक विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । आफूलाई मन नपरेको आफ्ना लागि काम नलाग्ने चिजवस्तु परम्परालाई कथाले उद्घाटन गरेको छ । मैयाँको उक्त कार्य पनि समाजका लागि चर्चाको विषय बनेको छ । तिललाई पहाड बनाउने सामाजिक परम्परालाई कथाकारले कथाको मूल विषयवस्तु बनाएको छ । मालिक भएर नोकरका लागि स्वेटर बुनेको भन्ने लाञ्छना समाजले मैयाँलाई लगाएको छ । मैयाँ र नोकर रामेबिच हिमचिम भएको अड्कल काटेका छन् । मैयाँले रामेलाई स्वेटर दिएको कुरा समाजका बुजुकहरूका लागि सुन्नै नसकिने भएको छ , जसले गर्दा

कसैले कान थुन्ने त कसैले जिब्रो टोक्ने गरेको छ । यसबाट के देखिन्छ भने स्त्री र पुरुष पात्र बिच कुनै पनि किसिमको मानवीय सम्बन्ध रहन सक्दैन उनीहरू बिच केही न केही भएकै हुनु पर्दछ भन्ने ठोक्नुवा यो समाजले गर्दछ । वास्तविकता के हो नबुझिकनै आ-आफ्नो सोच अनुरूपको नतिजामा पुग्ने सामाजिक परम्परालाई कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् । एउटा सामान्य कुरालाई पनि बढाई चढाई गरी बक्र बनाउने समाजको सोचलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“हुन त के भयो र हल्ला भयो । त्यस्तै गर्ने हो भने सुटुक्क पो गर्नुपर्छ त ? मुलुकमा भयाली पिट्दै किन गर्नु परेको ?” (पृ. ७४) आफूले गरेको कार्य मुलुकभरी भयाली पिटाएर हल्ला गर्नु नहुने कुरा अभिव्यक्त भएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले समाजमा रहेको स्त्री पुरुष बिचको सम्बन्धलाई सङ्कुचित गरेको छ । कुनै स्त्रीले कुनै पुरुषका लागि केही गर्नु चर्चाको विषय भएको छ । कुनै ठुलै अपराध गरे जस्तो बोध गराएको छ । जे गरे पनि जसो गरे पनि कसैले थाहा नपाउने गरी सुटुक्क गर्नुपर्ने सुझाव व्यक्त भएको छ । आफूले गरेको कार्य मुलुकभरी भयाली पिटाएर हल्ला गर्नु नहुने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । विना कसुर मैयाँ दोषी साबित भएकी छे । आफ्ना लागि भनि तयार गरेको स्वेटर आफू अनुकूल नभइ घरमा काम गर्ने नोकरलाई दिनु मैयाँको अपराध साबित गरेको छ यो समाजले । नोकरलाई स्वेटर बुनेर दिने कार्य एकदमै निन्दनीय भएको अभिव्यक्ति समाजले गरेको छ । जताततै यही विषयलाई लिएर चर्चा परिचर्चा भइ रहेको छ । मैयाँ र रामेलाई जिस्क्याइएको छ । रूप, उमेर, वर्ग केही नहेरी के गरेको यस्तो भनि मैयाँको कार्यलाई निन्दा गरिएको छ । उनको कार्य सामाजिक दृष्टिकोणबाट कसुर साबित भएको छ जसले गर्दा मैयाँ आफूलाई दोषी महसुस गर्छे र समाजको आफूप्रति रहेको निन्दनीय व्यवहारमाथि यसरी रोष प्रकट गर्छे :

“नोकर के मानिस होइन ? अचेलको समानताको युगमा पनि तिमी नोकर र मालिकको भेद गछ्यौ ? अब यसै भन्यौ उसै भन्यौ, साँच्ची भनू भने, के कसैको खटनमा प्रेम

हिड्छ र ?”(पृ. ७४) गर्दै नगरेको कार्यको परिणाम भोग्न विवश गराउने समाजको चरित्रमा ऐना देखाएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले समाजमा रहेको वर्गीय विभेदलाई उदाङ्गो पारेको छ । मालिक भएर नोकरसँग प्रेम गर्न नहुने, प्रेम गर्दा साथी सङ्गत गर्दा आफ्नो कूल खानदानलाई ख्याल गर्नुपर्ने समाजको विद्यमान यथार्थलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ । गर्दै नगरेको कार्यको परिणाम भोग्न विवश गराउने समाजको चरित्रमा ऐना देखाएको छ । के धनी के गरिब ? के नारी के पुरुष ? के मालिक के नोकर सब समान हुन् भन्ने नारा केवल बोलीमा मात्र सीमित भएको व्यवहारमा लागू हुन नसकेको तीतो यथार्थलाई कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् । नोकर भनेका मानिस नै होइन भन्ने सोचाइ समाजमा अझ पनि रहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ ।

कथाकारले प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट समाजमा रहेको धनी र गरिब बिचको खाडल, नारी र पुरुष बिचको सम्बन्धमा हुने धारणालाई सरल र सहज रूपमा नलिइ त्यसलाई बक्र रूपमा अपव्याख्या गरिएको छ । मालिकले नोकरका लागि कुनै पनि किसिमको मानवीय भावना व्यक्त गर्नु अपराध बराबर हो अझ त्यसमाथि पनि स्त्री जातिले पुरुष जातिका लागि केही गरिदिनु त सर्वस्व लुटाउनु जतिकै हुने सामाजिक विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको छ । एउटा सामान्य कुरा वा घटनालाई पनि समाजले कसरी जटिल बनाइ दिन्छ भन्ने कुराको चित्रण प्रस्तुत कथामा गरिएको छ । नोकरको रूपमा घरमा काम गर्ने मानिस मानव प्राणी नै नहुने सामाजिक यथार्थलाई पनि उद्घाटन गरेको छ । नोकर भनेका आफूभन्दा तल्लो प्राणी हुन् उनीहरूसँग सरसङ्गत गर्नु, उनीहरूका लागि केही गरी दिनु भनेको अपराध गर्नु जतिकै हुने सामाजिक विद्यमान यथार्थलाई कथाले प्रस्तुत गरेको छ । मालिकले नोकरका लागि केही गरि दिए नोकर मालिक दुवैलाई अतिरञ्जित गरी चर्चा परिचर्चाको विषय बनाउने विद्यमान सामाजिक यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ ।

निष्कर्ष :

‘स्वेटर’ कथामार्फत कथाकारले समाजमा रहेका धनाह्वय वर्गले निम्न वर्गप्रति गर्ने व्यवहारको चित्रण गरेका छन् । हुने खाने भनाउँदाहरूले हुँदा खाने वर्गप्रति राख्ने सोच र गरिने

व्यवहारलाई कथाकारले कथाको मूल विषयवस्तु बनाएको छ । हुने खानेको घरमा काम गर्ने व्यक्ति, मान्छे नभइ केवल आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने साधन मात्र हुन् । उनीहरूलाई एक मानव जसरी व्यवहार गर्नु भनेको आफ्नो मान प्रतिष्ठामा आँच पुऱ्याउनु हो । यदि कोही कसैबाट त्यस्तो कार्य भएमा त्यो प्रतिष्ठित समाजको लागि एकदमै निन्दनीय कार्य साबित हुन जान्छ । कथाकी प्रमुख पात्र मैयाँले अरूका लागि उपहार स्वरूप बुनेको स्वेटर तयारी अवस्थामा पुग्दा छोट नपरे पछि बुनि सकेको स्वेटर यसै खेर फाल्नुभन्दा घरको काम गर्ने नोकरलाई दिएको कुरा उच्च घरानाका लागि निन्दनीय कार्य भएको छ । उक्त कार्य मैयाँले गर्न नहुने कार्य भित्र परेको छ जसले गर्दा समाज भरि मैयाँको बद्नाम भएको छ । यसबाट के प्रस्टिन्छ भने हुने खानेको घरमा काम गर्ने व्यक्तिका लागि कस्तो सोच र व्यवहार गरिन्छ । उनीहरूकै लागि भनि दिनरात केही नभनी अहोरात्र खटि रहने व्यक्तिका लागि कतिसम्मको हेय र घृणाको भाव राख्दा रहेछन् भन्ने कुरालाई कथाकारले कथामा व्यक्त गरेका छन् । घर मालिक र घरको काम गर्ने नोकर बिच गरिने निकृष्ट सोच र व्यवहार वर्तमान समयमा पनि कुनै परिवर्तन नआइ विद्यमान रहेको यथार्थलाई कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । जतिसुकै समय परिवर्तन भए पनि मानिसले मानिसप्रति गरिने सोच र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन नसकेमा मानिस मानिस बिच रहेको भेदभावको खाडल पुरिनुको सट्टा भन्नुभन्नु गहिरिदै जाने कहानी लाग्दो सम्भावित यथार्थतर्फ सचेत गराएको छ ।

२.३.७ 'रिक्सा तान्ने' कथामा विद्यमान यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'रिक्सा तान्ने' कथामार्फत आर्थिक रूपमा सम्पन्न वर्गका घरमा निम्न वर्गले काम गर्नुपर्ने तर मानवीय व्यवहार नहुने गरेको वास्तविकताको उद्घाटन गरेका छन् । कथाले देशमा विभिन्न शासन व्यवस्थाको परिवर्तन भए पनि समतामूलक समाजको स्थापना हुन नसकेकोतर्फ सङ्केत गरेको छ । विपन्न वर्ग सम्पन्नका घरमा खानकै लागि आराम विराम नभनि जोतिनुपर्ने बाध्यता रहेको छ । प्रस्तुत कथामा धनवीर पात्रका आधारमा वर्गीय धरातलको अन्तरलाई देखाउन खोजिएको छ । कथाको आख्यान सन्दर्भका रूपमा धनवीर गरिब अनाथको रूपमा रहेको छ । धनवीरको आफन्तको नाममा एउटा कुकुर बाहेक कोही छैन । घरको नाममा एउटा छाप्रो र सम्पत्तिको नाममा एउटा काम्लो

र बाँसुरी बाहेक केही छैन । कुनै काम गर्नका लागि केही काम छैन । यसको परिणाम स्वरूप दुई दिनदेखि केही खान नपाएर पेटमा हावाले गड्याडगुडुड उपद्रोह गरिरहेको छ । कराइरहेको पेटलाई थिचेर सुतिरहन्छ । पेटमा लाग्छाडको पीडा भएपछि केही सीप नलागेर माग्न हिड्छ । माग्न हिड्ने क्रममा मान्छेको जुनिभन्दा कुकुरकै जुनी असल भएको कुरा गर्छ । जसलाई एक पेट खानको लागि कुनै चिन्ता हुँदैन जसरी मानिसलाई हुने गर्दछ ।

माग्ने काम धनवीरलाई सजिलो लाग्छ । बिहान भरि माग्यो भने एकपेट खान पाइ हाल्दो रहेछ, भनेर माग्दै जाने क्रममा एउटा बाहुन कहाँ श्राद्ध गरी उब्रेका खाने कुरा एउटा टपरीमा सबै खन्याएर त्यसको सामुन्ने राखिदिन्छ । सोही खाने कुरा पाएर धनवीर खुसी हुन्छ । केही खाने कुरा त्यही खान्छ र बाँकी कुकुरलाई पनि दिन्छ । केही खाने कुरा भने धनमायाको लागि भनि पोको पारी हिड्छ र धनमायाको छाप्रोनेर पुगेर धनमायालाई बोलाउँछ । धनमाया धनवीरको हातमा पोको देखेर हाम फाल्दै आउँछिन् । धनमायाको सामुन्ने धनवीरले बडो गर्वकासाथ थुपारेको फुरौला देखेर धनमायाले गरेको जिज्ञासामा धनवीरले दिएको जवाफ सुनेर धनमायाले तिरस्कृत रूपमा धनवीरलाई यसो भन्छे :

“छिः म कसैको जूठो खान्न ! कसकसको जूठो बोकेर लिएर आएछ । फेरि तँ मगन्ते भइस ।” (पृ. ८२) जसलाई भनि खानेकुरा लिएर आएको उसैले दुर्व्यवहार गरेको छ ।

उपर्युक्त कथांशमा धनमायाले धनवीरप्रति एकदम रुखो व्यवहार गरेकी छिन् । मुख बिगारेर तिरस्कार गरेकी छिन् । धनवीरले धनमायाका लागि भनेर लिएर आएको खानेकुराको धनमायाले अवमूल्यन गरेकी छिन् । जसले गर्दा धनवीर दुःखी भएको छ । धनमायाको व्यवहारप्रति स्वयम् आफैँसँग एकलै भुतभुताउँछ । धनमायाको लागि भनेर ल्याएको फुलौरा आफैँ खाइ फेरी सुत्छ । धनमायाले आफूप्रति गरेको व्यवहार सम्झी क्रोधले काम्न थाल्छ । यस्तैमा धनवीर र अर्को मगर केटा बिच कुटाकुट हुन्छ । धनमायाले पनि धनवीरलाई पिट्छे । दुई दुई जनाको पिटाइबाट मर्माहित बनेको धनवीर ज्वरोले थलिन्छ । ज्वरो आए पनि पेटको भोक शान्त पार्न ऊ फेरी माग्न हिड्छ । मागि हिड्ने क्रममा एउटा ठूलो घरको युवकले भूसतिघ्रे भएर पनि मागि हिड्छ, काम गर्न जाँगर छैन भनेपछि उसले काम दिन सक्नुहुन्छ भनि

सोध्छ । उक्त युवकको बुबाले हाम्रो रिक्सा तान्ने भए बस् भनेपछि धनवीरले हुन्छ भनि उक्त घरमा आफ्नो काम्लो बोकी बसाइँ सछ्छ । धनवीर सँगसँगै कुकुर पनि आएको देखेर मालिकले गाली गछ्छ तब उसले यो मेरो साथी हो कसरी छोडु भनि विन्ती बिसाए पछि ती दुई प्राणी त्यो ठूलो घरमा बस्न थाल्दछ ।

धनवीरको काम भनेको मालिक घर बाहिर निस्कदा रिक्सा तान्नु हो । उसले आफ्नो ज्यानले भ्याएसम्म चाकरी गछ्छ तर पनि मालिकलाई खुसी पार्न सक्दैन । ज्वरोले थलिएको शरीर एक छिन रिक्सा तान्यो कि दम फूलन थाल्छ । यस्तो अवस्थामा मानवीयता देखाउनु पर्ने हो तर मालिकले उसको अवस्थालाई बुझ्ने प्रयत्न नै नगरी यसो भन्छ :

“खोइ, तँ सक्तैनस् क्यारे, कति छिटै स्वाँस्वाँ गर्न थाल्छस् । पहिलेको धर्म त महाराजगञ्ज पुऱ्याउँदा पनि टाठोको टाठै रहन्थ्यो।” (पृ. ८५) मालिकका लागि काम गर्ने नोकर मानिस नभएर एक मेसिन भएको भाव व्यक्त भएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले के देखाउँछ भने मालिकको घरमा काम गर्न बसेपछि उसले जसरी पनि मालिकलाई रिक्साउनु पर्छ । उनीहरूको अगाडी सदैव आफूलाई अब्बल साबित गर्नुपर्छ । मानव भएर पनि यन्त्रले जस्तो नथाकीकन काम गर्नुपर्छ । मालिकको सेवामा अहोरात्र खटिरहनु पर्छ । आफूलाई सन्चो नभएको समयमा पनि ज्यानले आराम गर्न पाउँदैन । यदि केही कसो ज्यानले सकेन भनि विन्ती बिसाउँदा अहो तँलाई आज सन्चो भएन लौ आराम गर्न त ज्यान सन्चो भए पछि गर्लास काम भन्नुको सट्टा मालिकबाट यस्तो भनाइ खेप्नुपर्छ :

“यो सधैं विरामी परेर सुत्नेलाई कसले खुवाई खुवाई राख्न सक्छ र ? मागेर खाने बानी भएको, कहाँ काम गरेर टिक्न सक्थ्यो ? काम छल्ललाई ज्वरो आयो भनेर सुत्छ ।” (पृ. ८८) काम गर्ने मानिस सन्चो नभएको जानकारी गराउँदा मालिकका लागि काम छल्ले बहाना भएको भाव व्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशमा मालिकले नोकरप्रति गर्ने बोली व्यवहारलाई चित्रण गरेको छ । मालिकको घरमा काम गर्न बसेपछि नोकरले म विरामी छु आज काम गर्न सक्दिन भनेर भन्न

नपाइने सामाजिक विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । नोकर भनेका मेसिन हुन् उनीहरूले आराम बिरामको कुरा गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता समाजमा अझ पनि रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । नोकर पनि एक मानिस नै हुन् भन्ने कुरा बिसिएर निम्न किसिमको बोली व्यवहार गर्न पनि पछि हट्दैनन् भन्ने यथार्थलाई पनि प्रस्तुत गरेको छ । अर्काको घरमा काम गर्न बसेको भनेपछि स-साना केटाकेटी धरीले हेप्ने जिस्काउने, मजाकको पात्र बनाउने परम्परा समाजमा अझ पनि रहेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिदिएको छ । बिरामी भइ सुत्दा पनि ठगेको शङ्का गर्ने मालिक नसके छोड अर्केले गर्छ भन्न पनि पछि पर्दैनन् । मालिकहरूलाई ज्यानसँग भन्दा पनि कामसँग मतलब हुने कुरालाई यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“तँलाई पुजा गर्न राखेको होइन ।, जब मन लाग्यो सुत्यो, जब मन लाग्यो उठ्यो । यस्तो गर्न यहाँ पाइँदैन । काम गर्न सक्तैनस् भने हामी अर्को राख्छौं, बुझिस् ?” (पृ. ८८) काम गर्न बसेपछि अहोरात्र काम मात्र गर्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशमा मालिकका लागि नोकरको स्वास्थ्यभन्दा काम महत्त्वपूर्ण हुने कुरा अभिव्यक्त गरिएको छ । आफूहरूले चाहे अनुरूप काम गर्न सक्नुजेल ठीक छ होइन भने हामीलाई तेरो आवश्यकता छैन भन्ने मानसिकता समाजमा अझै पनि विद्यमान रहेको कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । सम्पन्न परिवारका लागि विपन्न वर्गका शरीरको स्वास्थ्यको कुनै महत्त्व छैन छ त केवल आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको मात्र पैसा धन नै सबै थोक हो भन्ने तीतो यथार्थ आज पनि समाजमा रहेको कुरालाई कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट कथाकारले धनी वर्गले गरिब वर्गलाई गर्ने शोषण, निकृष्ट व्यवहारको उद्घाटन गरेको छ । खानकै लागि दुःख गर्नुपर्ने निम्न वर्गप्रति उच्च वर्गले हेयको व्यवहार गर्ने सामाजिक विद्यमान यथार्थको चित्रण गरेको छ । खान दिएकै भरमा काममा जोताउने प्रवृत्तिको उद्घाटन गरेको छ । मालिकहरूका निम्ति नोकरहरूको स्वास्थ्यभन्दा पनि कामसँग मतलब हुने सामाजिक विद्यमान यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.४ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा सम्भावित यथार्थ

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार भएको हुनाले उनको कथामा मनोविज्ञानको यथार्थलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । समाजमा हुने गरेका घटना तथा परिघटना र त्यसबाट सिर्जित मनोदशाको चित्रण गर्नु नै कोइरालाका विशेषता हुन् । उनका कथामा घटना तथा परिघटनाले उब्जाएको पात्रहरूको मानसिक मनोदशालाई कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाइएका हुन्छन् । उनको कथामा सम्भावित यथार्थलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न उनका 'मधेसतिर' 'सिपाही' 'एक रात' र 'श्वेतभैरवी' कथालाई तल उप शीर्षक सहित विश्लेषण गरिएको छ :

२.४.१ 'मधेसतिर' कथामा सम्भावित यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको 'मधेसतिर' 'दोषी चश्मा' कथा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कथा हो । प्रस्तुत कथाले सामाजिक जनजीवनको कष्टकर भोगाइलाई उद्घाटन गरेको छ । कथामा एक विधवा महिलाको रहर इच्छा र भविष्यको योजनालाई मूल विषयवस्तु बनाइएको छ । आख्यानात्मक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत कथा घटनाहरूको वर्णन गर्दै अधि बढेको छ । प्राकृतिक मनोरम दृश्यको वर्णनसँगै सुरु भएको कथा चार पुरुष पात्र र एक महिला पात्रको संवादसँगै अधि बढ्छ । घरबार नभएर खान लाउनको गर्जो टार्न भनि यी चार पुरुषहरू मधेसतिर भरेका छन् । मधेस भर्ने क्रममा जहाँ पुग्यो त्यहीं आकाशको छानो र धर्तिको ओछ्यान बनाइ सुतेका छन् । सुत्नका लागि त केही भएन तर खानको लागि भने समस्या उत्पन्न भएको छ । खाली पेट हिड्न नसकिने र पेट भर्न आफूसँग केही नभएको अवस्था यी चार पुरुष पात्रहरूमा रहेको छ । यी चार पुरुष पात्रमध्ये एक गोरेप्रति विधवाको दृष्टि परेको छ । मधेस जाउला, मधेस गएपछि घरबार गरौला भन्ने इच्छा विधवाको रहेको छ । त्यसैले विधवा आफूसँग भएको चिउरा र चाकु भाग लगाइ बाँड्दा आफ्नो भागबाट गोरेलाई थपि दिएकी छिन् र भनेकी छिन् :

“तिमी जवान छौ तिमीलाई अरुभन्दा बढ्ता भोक लाग्दो हो ।” (पृ. ९२) खाने उमेरको भाव अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले गोरे अरूभन्दा कम उमेरको भएको बोध गराउँछ भने गोरेप्रति विधवाको आशक्ति पनि प्रदर्शन गर्दछ । आफ्नो उमेर छँदै श्रीमान् बितेको र घरमा सासु ससुराले टिकी खान नदिए पछि विधवा आफ्नो रहर, सपना पूरा गर्न मधेसतिर भरेको छ । विधवाको कुरा सुनी यी चार पुरुष पात्रहरूले पनि मधेस नै जाने निधो गरेका छन् । यस अघि उनीहरूमा यहीं नै जाउला भन्ने थिएन । घरबार नभएको, खानलाउन समस्या भएको, कामको खोजीमा जता काम पाइन्छ उतै जाउला भन्ने उद्देश्यका साथ हिडिरहेका यी चार पात्रहरू विधवाको साथपश्चात उनीहरू पनि मधेसतिर भरि काम गर्ने योजना बनाइ अघि बढिरहेका छन् । मधेस जाने उद्देश्य बमोजिम बिहान खाएको चिउरा र चाकुको आडमा बाटो भरी एक अर्काका दुःख सुखका कुरा गर्दै हिडिरहेका छन् । यसै क्रममा विधवाले आफ्नो योजना र दुःखेसो यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

“मेरो त मधेसमा गएर राम्ररी घरबार गरेर बस्ने इच्छा छ । सानो खेतबारी गर्‍यो । वहाँ खेती गर्न सजिलो छ रे । जग्गा पनि त्यसै पाइन्छ रे । यहाँ त सासू ससुराका कचकचले अड्कनै सकिएन । फेरि पोइ मरेको ठाउँमा त्यसै उच्चाट लागेर आउने ।” (पृ. ९३) मधेस गइ आफ्नो सपना पूरा गर्ने भाव अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले जीवनमा आइ परेका कष्ट र अन्धकारलाई हटाइ आफ्नो जीवनको सुन्दर भविष्यको कल्पनामा रमाउन चाहेकी एक पति वियोग सहेकी महिलाको जीवनप्रतिको आशालाई व्यक्त गरेको छ । आफ्नो उमेर अझै बाँकी रहेको र आफ्ना सपनाहरू साकार पार्ने उद्देश्यका साथ अघि बढेकी एक साहसी महिलाको रूपमा चित्रण गरेको छ । आफ्नो पतिको मृत्युपश्चात उक्त घरमा बस्न चाहेर पनि बस्न नसकेको कुरा उक्त कथांशमा व्यक्त भएको छ । एक त पति वियोग भएको ठाउँ त्यसमाथि रात दिनको टोकसो खेप्नुभन्दा त बरु आफ्ना सपना साकार पार्नतर्फ पाइला चालेको छ । यसले समाजमा रहेको विकृति र विसङ्गति प्रतिको विद्रोहको कदम चालेको प्रतीत हुन्छ । कसैको जिन्दगी सकिदैंमा आफ्नो पनि जिन्दगी सकियो भनि निराश बन्नुको सट्टा सम्भावित भविष्यको खोजीमा लाग्न हिम्मत प्रदान गरेको छ । बितिसकेको कुरामा दुःख मनाउ गर्नुको सट्टा आउने दिनहरूलाई राम्रो बनाउन लागि पर्नु पर्छ भन्ने सन्देश पनि विधवाको उक्त कथांशले दिन खोजेको छ ।

चार पुरुष र एक विधवा महिला सहित जम्मा पाँच जना पात्रहरू आ-आफ्नो समस्या समाधान गर्नका लागि एक साथ यात्रा गरिरहेका छन् । यात्रामा भोटे र धने यिनीहरूका कुरा त सुन्छन् तर आफू भने केही बोल्दैनन् । गोरे हिड्न नसकेर पछाडी पछाडी हिडीरहेछ । उक्त कुरा विधवा याद गर्छिन र गोरेलाई पर्खिन्छिन् । विधवा अडिए पछि सबैजना अडिन्छन् । गोरे नजिकै आएपछि उनीप्रतिको चिन्तालाई विधवा यसरी व्यक्त गर्छिन् :

“के थाक्यौ गोरे । घाम पनि अघोर छ । तिम्रो टाउको तात्यो होला, लौ लेऊ, यो कपडा टाउकोमा राख ।” (पृ. ९३) विधवाले गोरेप्रतिको आशक्ति अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले गोरेप्रति विधवाको चिन्ता मिश्रित आकर्षणलाई व्यक्त गरेको छ । आफूले देखेको सपना पूरा गर्ने माध्यम वा भनौ बलियो सहाराको रूपमा गोरेलाई देखेकी छिन् । उनले मनमनै गोरेसँग घरजम गरी बाँकी जीवन बिताउने सपना सजाएकी छिन् । विधवा गोरेभन्दा उमेरले बढी छ र गोरेको तुलनामा बोलाकी स्वभावको पनि छ । गोरे कम बोल्ने र लजालु स्वभावको पच्चिस वर्षे ठिटो हो । विधवा भने तीस वर्षकी छिन् र पनि विधवा गोरेसँग आफ्नो सपना पूरा गर्न आतुर छिन्, लालयित पनि छिन्, सोही अनुरूप गोरेसँग विधवाले घरजमको कुरा गर्छिन् । गोरे विवाह गरी घरजम गर्न आफूसँग पैसा नभएको कुरा व्यक्त गर्छ । सोही मौका छोपी विधवा आफ्नो योजना सफल पार्न गोरेलाई आफूसँग गहना भएको कुरा व्यक्त गर्छे र यसो भन्छे :

“गोरे मसँग अलिक गहना पनि छ, रुपियाँ पनि छ, त्यसैले गएर खेती किनौला, घरद्वार बनाउँला, तिमी मेरो भयौ भने यो सब तिम्रो हुन्छ ।” (पृ. ९४) विधवाले गोरेलाई प्रलोभनमा पार्ने प्रयासमा रहेको भावोक्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको लागि आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्नका लागि गोरेलाई क्षणिक रूपमा लोभ्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ । गोरेको आफूप्रतिको धारणा नै नबुझि विधवा एकोहोरो गोरेलाई प्रलोभन देखाइ आफूसँग राख्न चाहान्छे । यसबाट के देखिन्छ भने मानिस आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्नका लागि आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म आफू अगाडीको व्यक्तिलाई

आकर्षित गर्न खोज्दछ । उनलाई आफ्नो मुठीमा पार्न सके सम्मको तिकडम गर्दछ । विधवाले पनि आफ्नो सपना साकार पार्नका लागि गोरेको साथको अपेक्षा गरेकी छिन् । गोरेलाई आफूप्रति आकर्षित गर्न धनको लोभ देखाएकी छिन् । गोरेलाई विधवाप्रति भन्दा पनि उनको धनप्रतिको मोह भएको कुरा विधवाको धनको पोको चोरी भाग्नु बाट प्रष्ट हुन्छ । गोरे आफूभन्दा उमेरले जेठी विधवा प्रति नभइ उनको धनप्रति चाहिँ आकर्षित भएको हुन्छ । जसको परिणाम स्वरूप विधवाको सबै सपना चकनाचुर पारी धनको पोको चोरी भाग्दछ । यसबाट विधवा दुःखी हुन्छिन् । आफ्नो उमेर ढल्किसकेको र त्यहीँ गहना पैसाको आडमा कुनै युवकलाई आकर्षित गरी घरजम गर्ने सोच, रहर गोरेले भताभुङ्ग पारि दिएकोले मधेस पुग्दा पनि विधवा खुसी हुन सकेकी छैन ।

कथाकार कोइरालाद्वारा लिखित प्रस्तुत कथाले सम्पत्तिलाई लिएर गरिने व्यवहारलाई प्रस्तुत गरेका छन् । मानवीय भावना र व्यवहारभन्दा पनि सम्पत्तिरूपी व्यवहारतर्फ आकर्षित भएको हुनाले सजग रहन अनुरोध पनि गरेको छ । आफ्नो सपना पूरा गर्ने होडमा आफूभन्दा अधि रहेको व्यक्तिको मानसिकता पर्गेल्नु पर्ने आवश्यकता कथाकारले ठहर्‍याएको छ । यदि त्यसो हुन नसकेमा विधवाको भोगाइ आउँदो दिनमा अन्यको पनि भोगाइ हुन सक्छ भन्ने सम्भावित यथार्थतर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् ।

२.४.२ 'सिपाही' कथामा सम्भावित यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित प्रस्तुत कथाले सिपाहीको स्वभावलाई उद्घाटन गरेका छन् । आज यहाँ भोलि कहाँ भने जस्तै उनीहरूको जीवन शैली पनि सोही अनुरूपको भएको यथार्थलाई चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा म पात्रद्वारा सिपाहीको स्वभावको वर्णन गरिएको छ । म पात्र एक विद्यार्थी हो । ऊ आफ्नो घर इलाम जाने क्रममा सिपाहीसँग भेट भएको छ । सुरुमा त खाकी बर्दीमा देखिएको फौजीसँग छुटकारा पाउने कोसिस गर्छ तर ऊ असफल हुन्छ, किनकी सिपाहीले उसलाई भेट्नै सकेको हुन्छ । त्यसपश्चात ती दुई पात्रको सहयात्रा सुरु हुन्छ । सिपाही नबोली हिड्नै सक्दैन ऊ आफ्नै जीवन शैलीको व्याख्या गर्न र आफ्नो पेसाप्रतिको गर्व व्यक्त गर्न नै व्यस्त हुन्छ । विचविचमा कहिँ कसो म पात्रको बारेमा एक दुई जिज्ञासा प्रकट गरे पनि सिपाहीलाई म पात्रको बारेमा जान्ने कुनै इच्छा छैन । ऊ त केवल आफ्नो मनमौजी स्वभाव र शैली प्रस्तुत गर्न मै मस्त रहेको हुन्छ ।

जहान परिवार भएर पनि उसलाई त्यसको केही मतलब छैन । कहाँ के छ ? के गर्दै छ ? कसरी जीवन निर्वाह गर्दैछ, त्यसप्रति सिपाहीको रतिभर पनि चिन्ता छैन । सोधखोज छैन । किनकी आफूले छाउनीमै एउटी दुलही खोजी सकेकाले आफ्ना दुई ओटा छोराकी आमा बनि सकेकी श्रीमती अरुसँगै गइसकी होली भनि शड्का व्यक्त गर्दछ । आफ्नी दुलही रोगी र बेकामे भए पनि दुई ओटा छोरा भएको कुरा बताउँदछ । आफू घर नगएको धेरै समय भएको र जाने इच्छा पनि नभएको कुरा व्यक्त गर्दछ । आफ्ना छोराहरूका लागि पनि खासै राम्रो अभिव्यक्ति दिदैन । आफ्ना छोराहरूको भविष्यप्रति पनि खासै चाख दिएको देखिदैन । आफ्ना बुबाले आफूलाई नपढाए पनि आफू मजामै रहेको कुरा व्यक्त गरेको छ । सिपाहीको कुरा सुन्दा म पात्रलाई बाटो कटेको पत्तै भएको छैन । किनकी सिपाही केही पनि कुरा नलुकाइ खुलासा गरिरहेको छ । उसलाई लुकाउनु पर्ने आवश्यकता पनि छैन ।

सिपाहीको कुरामा चाख मान्दै सिपाहीसँग सैनिक जीवनको बारेमा सोधेको छ । त्यसको प्रति उत्तरमा सिपाहीले सैनिक जीवन एकदम मजाको हुने कुरा व्यक्त गरेको छ । अरूलाई जस्तो

कुनै पनि कुराको तनाव नहुने कुरा बताएको छ । सिपाही बन्नाले दुधको कुल्ला गर्न पाइने, खसीको टाउको चमक राख्न पाइने अनि लडाइँमा मर्नाले सोभै स्वर्ग पुगिने जस्ता कुरा बताइ रहँदा सिपाही भने केही गम्भीर जस्तो देखिन्छ ।

सिपाहीका चाख लाग्दो कुराले म पात्रको बाटो सजिलैसँग कटिरहेको छ । त्यही समयमा घाँस काटेर फर्कन लागेकी केटीहरूलाई जिस्क्याउँदा सबै केटीहरू धत् भन्दै आफ्नो बाटो लाग्छ, भने एउटी चाहिँ घाँसको भारी भुइँमा फ्याँकी गाली गर्न थाल्दछ । उक्त केटीले गाली गरेको देखेर सिपाही पेट मिचीमिची हाँस्दछ र म पात्रतर्फ फर्केर उल्टै उक्त केटीको बारेमा जथाभावी बोल्दछ । अघि बढ्दै जाने क्रममा सिपाही केटीका बारेमा बताउन थाल्दछ । आफू पनि एउटा केटीको फन्दामा फसिसकेको कुरा व्यक्त गर्छ । आफूले प्रेम गरेको केटी कप्तानसँग गएको र आफूलाई छुकाएको आरोप लगाउँछ । उक्त केटी कप्तानसँग पनि नबस्ने र यसै गरी उडी रहन आनन्द मान्ने भनि राम्री केटीको बारेमा भविष्यवाणी पनि गर्दछ । सिपाहीको कुराले म पात्र केही बोल्दैन । म पात्रको चुपचापमा सिपाही एक बोतल रक्सीको बाजी थाप्दै आफ्नी स्त्रीलाई सम्भोको अड्कल गर्छ । म पात्र केही उत्तर नदिइ कुरालाई अन्यत्र मोड्दछ ।

म पात्रले सिपाहीलाई लडाइँका बारेमा सोध्दछ, र आफूलाई त लडाइँ भनेसी कहानी लाग्दो डर लाग्ने बताउँछ । म पात्रको उक्त अभिव्यक्तिमा सिपाहीले तिमी जस्तो कलिलो मान्छेको निमित्त त्यो ठाउँ नभएको कुरा व्यक्त गर्दछ र आफू भने लडाइँमा रमाउने कुरा गर्दछ । म पात्रको कुरोलाई सहज रुपमा लिदै बास बस्नका लागि कुनै पनि कुराको चिन्ता गर्नु नपर्ने र आफ्नै पितापुर्खाहरूदेखि बस्दै आएको ठाउँ भनि एउटा पसलमा लिएर जान्छ र उक्त पसलको बारेमा पनि बताउँछ । पहिले पहिले खुबै चले पनि आजकल उक्त पसल उति सारो नचले पनि पसलेकी छोरीको कारण आफू त्यहाँ आउने गरेको कुरा व्यक्त गर्छ ।

गफ गर्दागर्दै पसलमा पुग्छ र पसलको अवस्था बारे बोध गराउँछ । पसलमा पुगेपछि सिपाहीले छोरीको बारेमा सोधी खोजी गर्छ । पसलेले छोरी बाहिर गएको कुरा जानकारी गराए पछि स्वामीभै यताउता टहल्ल थाल्दछ । पसलेले हामीलाई त बिसनु भएछ भन्दा छोरी चाहिँले “बिसन देऊ किन हामीलाई कसैले सम्भोस् ?” भन्ने अभिव्यक्ति दिएकीछे । केटीको अभिव्यक्ति

सुने पश्चात वा भनौ उक्त केटीलाई देखे पश्चात सिपाही कुदेर केटी नजिक पुगेको छ र भनेको छ :

“ओ, तिमी, पत्याउने त छैनौ तर तिमीले नै मलाई यहाँसम्म तानेर ल्याएकी । तिमीलाई बिसन सक्छु ? मैले त यहाँ आउनासाथ तिम्री आमासँग तिम्रो विषयमा सोधें । उत्तिखेरै तिमी पनि आइहाल्यौ । भन के किरिया हालू ?” (पृ. १०२) आफू उनैको कारण त्यहाँसम्म आएको भाव सिपाही अभिव्यक्त गर्दछ ।

उपर्युक्त कथांशले सिपाही उक्त केटीको मोहले गर्दा नै त्यहाँ आएको भाव अभिव्यक्ति गर्दछ । आफ्नो भनाइ सत्य साबित गर्न किरिया खान पनि तयार भएको छ । उनको कारण नै आफू त्यहाँ आएको र आउने बित्तिकै उनकै बारेमा सोधीखोजी गरेको हुनाले बिसेको छैन भनि सत्य साबित गर्न खोज्दछ । सिपाही उक्त भनाइमा केटी यस्तो जवाफ दिन्छे :

“भो, भो धेरै कुरा नगर आँखाको सामुने त धेरै धेरै कुरा गछौं पछि-----” (पृ. १०२) केटी सिपाहीको कुरामा आशङ्का व्यक्त गर्छे ।

उपर्युक्त कथांशले आँखासामु हुँदा अनेक गफ गर्ने अनि ओभ्केल परेपछि वास्ता नगर्ने सिपाहीको व्यवहारप्रति रोष प्रकट गरेको छ । सिपाहीले भनेका कुराहरू वास्तविक नभइ वनावटी भएको शङ्का व्यक्त गर्छिन् । जति नै रोष, शङ्का व्यक्त गरे पनि सिपाही र उक्त केटी बिच कुराकानी रोकिदैन ।

एकाबिहानै उज्यालो पनि नभइ सिपाही म पात्रसँग छुट्टिन्छ । म पात्रलाई सिपाहीसँग एक किसिमको लगाव हुन थालेको हुन्छ तर सिपाहीमा त्यस्तो केही देखिदैन । सिपाहीलाई कसैको वास्ता हुँदैन । ऊ त बस आफैँसँग आफ्नै संसारमा मस्त छ । सिपाहीको उक्त व्यवहारले सिपाही मानव नभइ मानवरूपी पत्थर रहेको कुरा महसुस गरेको छ । जसलाई कोही कसैसँग कुनै पनि किसिमको वास्ता हुँदैन ।

कथाकारले प्रस्तुत आख्यानका माध्यमबाट मानिस दिनप्रतिदिन पाषाण बन्दै गइरहेको तीतो यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । मानव भएर पनि मानवरूपी भावनाहरू हराउँदै गइ

पाषाणोन्मुख तर्फ लम्किरहेको वास्तविकतातर्फ सङ्केत गरेको छ । यदि यस्तै रित चलिरहने हो भने मानव बेपर्वाह, मतलबी प्राणीको रूपमा परिचित हुने सम्भावनालाई कथाकारले सङ्केत गरेका छन् ।

२.४.३ 'पुस्तक' कथामा सम्भावित यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'पुस्तक' कथामा फर्त बाढी पहिरोले नेपालीको जनजीवनमा पारेको प्रभावको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । कथाकारले म पात्रका माध्यमबाट बाढी पहिरोले पारेको प्रभावका बारेमा सङ्केत गरेका छन् । आख्यानात्मक शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत कथाका म पात्र बाढीमा परेका व्यक्तिलाई उद्धार गर्न घटनास्थलमा पुगेको छ । म पात्र बनासरदेखि समूह बनाइ योजनाबद्ध रूपमा घटना स्थलमा आइपुगेको छ । घटना स्थलमा पुगेपश्चातको निरीक्षणपश्चात गर्नुपर्ने उद्धारको वर्गीकरण गरिएको छ । मरेका, रोगले ग्रस्त भएका, डुबानमा परेका, भोकले तड्पिएका, घाइते भएकाहरूलाई आवश्यकता बमोजिमको व्यवस्थामा जुटेका छन् । दिनरात केही नभनी म पात्रको टोली अहोरात्रको खटाइ पश्चात आफ्नो कार्यमा सफल भएको छ । विस्तारै विस्तारै बाढी पनि कम हुँदैछ । पहिलेको जस्तो उत्पात मच्चाउने खालको नभइ शान्त तलाउ जस्तो भएको छ । म पात्रका टोलीको काम सकिएको छ । केही समयको भागदौडपश्चातको शान्तिले म पात्रमा भय उत्पन्न गराएको छ । किनभने विनाकाम समय व्यतित गर्नु म पात्रका लागि कष्टकर साबित भएको छ ।

काम सकिएको हुनाले केही साथीहरू फर्किसकेका छन् भने केही साथीहरू अरू कसैलाई सहयोगको खाँचो पो छ कि भनि गाँउभरि छरिएका छन् । दुई तीन दिन पश्चात बाँकी सबै साथीहरू एकै ठाउँमा भेला भइ सँगै फर्कने योजना बनाएका छन् । गर्नका लागि कुनै काम नपाएर म पात्रमा बेचैनी बढिरहेको छ । म पात्र एकजना बुढो व्यक्तिको अतिथि भएको छ । फुर्सदको समय भएकोले म पात्र जामुनको बोटमुनि डोरीको खाट हाली त्यसमै पल्टी दिन कटाउने प्रयत्न गरिरहेको छ । सोही समय उक्त वृद्ध व्यक्ति म पात्रप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न हात जोडेर उभिरहेको छ । आफूले केही गर्न नसकेकोमा दुःख व्यक्त गरिरहेको छ । वृद्ध

व्यक्तिले गरेको दुःखसोमा म पात्रले उनको आतिथ्यले आफू गदगद भएको कुरा व्यक्त गरेको छ । म पात्रले भनेको कुरामा वृद्धाले चित्त बुझाउन नसकी यसो भनेका छन् :

“यो गाउँ त्यति गरिब त होइन, बाबू यो बाढीले सब कुरा बगाएर लग्यो, नत्र कसैलाई एक पेट खान र आए गएकालाई खुवाउन पुगेको थियो । मेरै दूध दिने दुईवटा गाई बगेर गए । मलाई आफूलाई के चाहिएको थियो र, बूढो भएँ, मर्ने बखत भयो । आए गएकालाई गर्न नसक्दा दुःख हुन्छ । ऊ छँदा सह थियो, त्यो पनि मरेर गई ।” (पृ. ५६)

बाढीको कारण भएको क्षतिको भाव अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथांशले बाढीले पारेको क्षति तर्फ सङ्केत गर्दछ । बाढी पहिरोले गर्दा आफ्नो घरमा आएको पाहुनालाई समेत राम्ररी आतिथ्य गर्न नसकेको कुरा उद्घाटन गरेको छ । त्यसैगरी आफ्नो जहानले सधैंको लागि छोडेर गएको छ । बाढीको कारण आफू र आफ्नो गाउँ गरिब भएकोमा वृद्धा व्यक्तिले सन्ताप प्रकट गरेको छ । बाढीले पुन्याएको नोक्सानीले वृद्धा अति दुःखी भएको छ ।

नेपालका अधिकांश ठाउँ अझ पनि बाढी पहिरोको जोखिमबाट मुक्त हुन सकेको छैन । बाढी पहिरोबाट जोगिनका लागि अपनाउन पर्ने सावधानीहरू अपनाउन सकिएको छैन । उद्धारका लागि घटनास्थलमा पुगेको म पात्र काम सकिए पछि फुर्सद भएका छन् । उक्त फुर्सद म पात्रका लागि ज्यादै कष्टकर भएको छ । बाहिर फेर घुम्न जाऊ पानी नै पानी छ, घुम्ने माहोल छैन । काम गरू जताततै पानीले भरेको ठाउँमा के काम पो गर्ने हो र ? यसै बस्दा म पात्र अत्तासिएको छ । समय कटाउन मुस्किल परिरहेको छ । त्यसमाथि म पात्र पुस्तक पढ्न रूचाउने व्यक्ति । पुस्तकसँगको दुरी उनका लागि भन्नु असह्य भइरहेको छ । हिँड्ने बेला दुई चार ओटा पुस्तक बोक्न सकेको भए आज यसरी छटपटीमा दिन कटाउनु पर्ने थिएन । आफ्नो रोजाइको पुस्तक सम्झनासाथ म पात्रमा छटपटी चलन सुरु हुन्छ । ऊ कहिले सुत्छ भने कहिले उठ्छ त कहिले बस्दा वृद्धाले उसको क्रियाकलाप नियाली रहेको हुन्छ । म पात्रको छटपटी देख्न नसकी पूनः म पात्रसँग गफ गर्न आइ पुग्छ । गफ गर्ने क्रममा म पात्रले कुनै पुस्तक भए दिन कटाउन सकिने कुरा व्यक्त गरे पछि वृद्धाको मुहारमा चमक देखा पर्छ र भन्छ :

“एउटा पुस्तक त मसँग छ । हरिहरले मने साल कहाँबाट लिएर आएको थियो ।” (पृ. ५७) वृद्ध आफ्नो छोरोले ल्याएको पुस्तक म पात्रलाई दिन आतुर रहेको भाव अभिव्यक्त गरिएको छ ।

उपर्युक्त कथाशंका पात्र हरिहर उक्त वृद्ध मानिसको छोरो जो बडो बाठो थियो । समय अनुसार आफूलाई अब्बल राख्नका निम्ति सधैं पुस्तक पढ्थ्यो । हरिहरप्रति वृद्ध व्यक्तिको आशा थियो, तर वृद्ध व्यक्तिको आशा पूरा हुन नपाउँदै उसको छोरो भगवानको प्यारो भयो । उसैले ल्याएको पुस्तक वृद्ध म पात्रको हातमा थमाउँछ, र आफ्ना छोराको बारेमा बताउँछ, म पात्रलाई । म पात्र उक्त पुस्तक हेर्न थाल्दछ, जुन स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

प्रस्तुत कथाले तराईका क्षेत्र बाढीमा पर्ने गरेको समस्यातर्फ सङ्केत गरेको छ । जनधनको क्षति हुने गरेको यथार्थको उद्घाटन गरेको छ । यसतर्फ सरोकारवालाको ध्यान जान नसकेको तर्फ पनि कथाकारले सङ्केत गरेको छ । यदि सधैं यस्तै रवैया रहिरहने हो भने हर साल तराईका विभिन्न जिल्लाहरू डुबानमा नपर्ला भन्न सकिन्न । यसैले फेरि पनि यस्तो प्राकृतिक प्रकोप भोग्न नपरोस् भनि सरोकारवालाहरूले समयमै ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । यदि त्यसो नगरेको खण्डमा यस्तो विपत्तीको सामना भविष्यमा पनि गर्नुपर्ने सम्भावनातर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् ।

२.४.४ 'बौलाहा' कथामा सम्भावित यथार्थ

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'बौलाहा' कथाले समाजमा रहेको निम्न वर्गीय परिवारको दुर्दशालाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत कथामा म पात्रको वर्णनीय घटनाक्रमबाट कथाको विषयवस्तु अधि बढेको छ । कथाका प्रमुख पात्र म साताको दुई चोटी भ्यालखाना जाने गर्दछ । त्यहाँ रहेका कैदीहरूको आत्मा शुद्धिका लागि गीता, पुराण, मनुस्मृति र अरू धर्मग्रन्थको व्याख्या गर्ने गर्छ । तिनीहरूको आत्माको उद्धार गर्नु नै म पात्रको उद्देश्य रहेको छ । उनलाई सरकारले पनि सोही कार्यकै लागि नियुक्त गरेको छ ।

आफ्नो जिम्मेवारी अनुरूप म पात्र सदाभै एकदिन पनि आफ्नो कार्यमा व्यस्त रहेको हुन्छ । गीताको तृतीय अध्यायको सत्रौं श्लोकको अर्थ भनिरहेको हुन्छ । यतिकैमा त्यो कुनामा बसेको मान्छेले म पात्रको व्याख्यामा विरोध जनाउदै चिच्याउन थाल्छ । अर्थ न बर्थको कुरा भन्दै कराउन थाल्छ । उक्त व्यक्तिको यस प्रकारको प्रतिक्रियाले ऊप्रति आफूलाई पहिलादेखि नै शङ्का लागेको अभिव्यक्ति दिन्छ । सोही क्रममा उक्त व्यक्तिको हुलिया पनि उतिसारो राम्रो नभएको विवरण प्रस्तुत गर्छ । उक्त व्यक्तिको आक्रोशपूर्ण व्यवहारका कारण त्यही रहेका केही कैदीहरू उसलाई समाती भाङ्गल भुङ्गल गर्न थाल्छ र घचेट्दै उसको सेलतिर लैजान्छ । सिपाहीले पिटपाट गर्दै सेलतिर घचेटे पनि ऊ भने चिच्याउन छाड्दैन । म पात्रलाई भुटो हो, बकवादी हो भनि आरोप लगाउँछ । उक्त कैदीलाई उसको सेलमा लगेपश्चात म पात्र आफ्नो कार्यमा तल्लिन रहन्छ र पनि उक्त कैदी आफ्नो सेलबाट कराउन छोड्दैन । म पात्रको अभिव्यक्तिलाई भुटा, ठग, लुच्चा भनि कराइरहन्छ । उक्त कैदीको यस प्रकारको व्यवहारले म पात्रलाई उक्त कैदीप्रति जिज्ञासा भाव प्रकट गर्दछ र आफ्नो कार्य समाप्त गरी उसको बारेमा बुझ्नका लागि सुपरिन्टेन्डेन्ट कहाँ जान्छ ।

म पात्रको कुरा सुनेर सुपरिन्टेन्डेन्टले उक्त कैदी बौलाहा भएको जानकारी दिन्छ । सुपरिन्टेन्डेन्टले स्वयम् आफैसँग त्यस्तो बौलाहालाई बाहिर आउन दिएकोमा प्रश्न गर्छ । सुपरिन्टेन्डेन्टको जवाफ पश्चात म पात्र उक्त कैदी कुन मुद्दामा जेल पसेको भनि जिज्ञासा राख्छ । म पात्रको प्रश्नमा सुपरिन्टेन्डेन्टले चोरीको मुद्दामा परेको कुरा बताउँछ । आफ्नी श्रीमती बिरामी भएको र उपचारको लागि रूपैयाँको आवश्यकता परेकोले चोरी गरेको बयान पक्राउ परे पछि दिएको कुरा गर्छ । चोरी गर्नका लागि दिउँसै हिडेको र चोरी गर्न नपाइ घरका नोकरहरूले समाति पिट्न थाल्दछ । त्यो चाहिँ पिटाइ खाईरहे पनि आफूले चोर्न लागेको बाकस च्यापि नै रहेको हुन्छ । त्यो बाकस उसबाट खोस्न गारो परेको हुन्छ । बाकस खोसिए पछि उक्त कैदी डाँको छोडेर रोएको छ । अड्डामा आफ्ना तर्कहरू प्रस्तुत गरेको छ । छिनमै रूने छिनमै कराउने त्यसको हर्कत देखेर जजले चौबिस घण्टा जेलमा थुनेर राख्न निर्देशन दिएको हुन्छ । उक्त कैदीको व्यवहारले म पात्रलाई कष्ट भएकोमा दुःख मनाउ गर्छ ।

सुपरिन्टेन्डेन्टबाट उक्त व्यक्ति कैदी हुनुको कारण थाहा पाए पछि उसको श्रीमतीको बारेमा जिज्ञासा प्रकट गर्छ । म पात्रको जिज्ञासामा उनले एक चोटी पन्ध्र दिन अघि भेट्न आएको कुरा बताउँछ । विरामी जस्ती पहेंली भएकी श्रीमती आफ्नो श्रीमान्लाई भेटेर फर्कने क्रममा रोइरहेकी तर श्रीमान् भने गाली गरिरहेको फलामको डण्डी उखेलुला जस्तो गरी उपद्रो गरिरहेको भनि बताउँछ । सुपरिन्टेन्डेन्टबाट यति कुरा बुझिसकेपछि म पात्र साँच्चै उक्त कैदी बौलाहा नै भएको निक्कैल गरी घर फर्कन्छ ।

आफ्नो दैनिकी एवम् रितमा बितिरहेको कुरा कथा अघि बढ्ने क्रममा म पात्र व्यक्त गर्दछ । आफ्नो कर्तव्यमा, उद्देश्यमा सफल भएकोमा भित्रभित्रै बडो सुखको अनुभव गर्छ । सदाभै एकदिन पनि गीताको श्लोकको अर्थ लगाइरहेको बेला पूनः उक्त बौलाहा देखा पर्दछ तर उसको बदलिएको हुलिया र स्वभावले म पात्र आश्चर्य चकित पर्दछन उसमा आएको आशातीत सुधारले छक्क पर्छ । उक्त कैदीमा आएको सुधारले म पात्र आफू सफल भएकोमा घमण्ड पनि गर्छ र खुसी हुँदै घर फर्कन्छ ।

प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट कथाकारले कसरी एउटा साधारण मानिस बौलाहा बन्दछ भन्ने कुरालाई कथाको विषयवस्तु बनाएको छ । आफ्नो अभाव र लाचारीका कारण चोरी गर्न पुगेको व्यक्ति बौलाहा कैदीको रूपमा परिणत भएको छ । निम्न वर्ग सधैं निम्न नै भइ परिवन्दमा परि चोर, डाँका र बौलाहा बन्ने यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । आफ्नो दैनिक जीवन गुजारा गर्नका लागि कुनै किसिमको रोजगार नभए पछि मानिस कसरी गलत बाटोमा हिड्दछ भन्ने यथार्थलाई सङ्केत गरेको छ । यदि यस्तै अवस्था रहिरहने हो भने भविष्यमा पूनः यस्ता दुर्घटनाहरू नदोहोरिएला भन्ने सम्भावनातर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् । देशमा जरा गाडेर बसेको बेरोजगारीको समस्यालाई समयमै निक्कैल गर्न सम्बन्धित निकायले ठोस कदम चाल्नु पर्नेतर्फ कथाकारले आफ्ना कथामार्फत प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.५ निष्कर्ष :

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'दोषी चश्मा', 'विहा', 'कर्नेलको घोडा', 'स्कूलमास्टर', 'सखी', 'स्वेटर' र 'रिक्सा तान्ने' गरी सातओटा कथाहरूलाई विद्यमान यथार्थका

आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका यी कथाहरूले नेपाली समाजमा परम्परादेखि विद्यमान समयसम्म पनि कायम रहेका सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था, वर्गीय विभेद, लैङ्गीक उत्पीडन, चाकरी चाप्लुसी, गैर जिम्मेवार पदाधिकारीहरू जस्ता विविध सन्दर्भहरूको प्रस्तुतीकरण भएको छ । कथामा चित्रित यी विषयहरू नेपाली समाजमा वर्तमान अवस्थामा पनि यथावत रहेकाले तिनलाई विश्वदृष्टिअन्तर्गत रहेको विद्यमान यथार्थका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'मधेसतिर', 'सिपाही', 'पुस्तक' र 'बौलाहा' कथाहरूलाई सम्भावित यथार्थका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । 'मधेसतिर' कथाले काम र मामको खोजीमा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा भौँतारिनु पर्ने अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ भने सिपाही कथामार्फत एक पाषाण हृदय भएको मानवको चरित्र चित्रण गरी एक सिपाहीको जीवनको पर्दाफास गरिएको छ जसलाई आफ्नो जिम्मेवारी र कर्तव्यबोध रतिभर पनि नभइ आफ्नै मनमौजीमा मस्त रहने चरित्रको चित्रण गरिएको छ । त्यसैगरी पुस्तक कथामार्फत सम्बन्धित निकायले समयमै ध्यान नपुऱ्याउँदा तराईका कैयौँ जिल्लाहरू डुबानमा परेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । बौलाहा कथामार्फत एक साधारण व्यक्ति कसरी बौलाहा बन्न पुगेको छ भन्ने घटनालाई चित्रण गरिएको छ । देशमा फैलदै गएको बेरोजगारको समस्यालाई बेलैमा समाधान नगरेमा भविष्यमा यस्ता परिस्थितिको सामना गर्नुपर्ने सम्भावित यथार्थको अभिव्यक्ति गरेको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा रहेका विद्यमान र सम्भावित यथार्थलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- १) कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'दोषी चशमा' र 'रिक्सा तान्ने' कथामार्फत निम्न वर्गले सदैव सामन्त वर्गको चाकरी र चाप्लुसी गर्नुपर्ने यदि त्यसो नगरेको खण्डमा जीविकोपार्जन गर्न नसकिने विद्यमान यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । सामन्त वर्गका लागि निम्न वर्गका मानिसहरू मानिस नभएर आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने एक साधन वा माध्यम मात्र रहेको कुरा आज पनि नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको कुरालाई कथाकारले उद्घाटन गरेका छन् ।

- २) त्यसैगरी 'सखी स्वेटर' र 'कर्नेलको घोडा' मार्फत नेपाली समाजले नारी माथि गर्ने व्यवहारलाई प्रस्तुत गरेको छ । परापूर्व कालदेखि वर्तमान समयसम्म यो समाजमा नारीलाई हेर्ने नजर र गरिने व्यवहारमा कुनै परिवर्तन नभएको विद्यमान यथार्थलाई कथाकारले कथाको माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।
- ३) 'मधेसतिर' कथाले काम र मामको खोजीमा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा भौतारिनु पर्ने बाध्यात्मक अवस्थालाई चित्रण गरेको छ भने सिपाही कथामार्फत एक पाषाण हृदय भएको मानवको चरित्र चित्रण गरी पर्दाफास गरिएको छ जसलाई आफ्नै मनमौजीमा मस्त रहने चरित्रको चित्रण गरिएको छ । त्यसैगरी प्रस्तुत कथामार्फत सम्बन्धित निकायले समयमै ध्यान नपुऱ्याउँदा तराइका कैयौं जिल्लाहरू डुबानमा परेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ भने 'बौलाहा' कथामार्फत एक साधारण व्यक्ति कसरी बौलाहा बन्न पुगेको छ भन्ने घटनालाई चित्रण गरिएको छ । देशमा फैलदै गएको बेरोजगारको समस्यालाई बेलैमा समाधान नगरेमा भविष्यमा यस्ता परिस्थितिको सामना गर्नुपर्ने सम्भावित यथार्थको अभिव्यक्ति गरेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टि

३.१ विषय परिचय

प्रस्तुत परिच्छेदमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा वर्गीय विश्वदृष्टि स्वरूपको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेर वर्गीयताका आधारमा कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा वर्गीय विश्वदृष्टिको संक्षिप्त चर्चा पछि वर्गीय विश्वदृष्टि सबल भएका कथाहरूको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ वर्गीय विश्वदृष्टिको सैद्धान्तिक अवधारणा

समाजमा श्रमको विभाजनसँगै वर्ग शब्दको पनि जन्म भएको पाइन्छ । वर्ग अङ्ग्रेजी 'क्लासिक' शब्दको नेपाली रूपान्तरण हो । सामान्यतः प्राकृतिक र सामाजिक सांस्कृतिक गरी मानिसका दुई भेद रहेका हुन्छन् । लिङ्ग, वर्ण आदि प्राकृतिक भेद हुन् । वर्गको जन्म सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नताबाट भएको हो । वर्ग सामाजिक जीवनको आधारभूत एकाइ हो । समाज विकासको ऐतिहासिक प्रक्रिया उत्पादन पद्धतिको विकाससँगै अघि बढेको हुन्छ । उत्पादन शक्ति, उत्पादन सम्बन्ध तथा आर्थिक स्तर र अधिरचनासँगै वर्ग र वर्गका बिचको सङ्घर्ष पनि विकसित हुन्छ । मार्क्सवादी सन्दर्भ नै वर्ग उत्पत्तिको मूल आधार हो । सामाजिक आर्थिक संरचनाका जगमा उत्पादन पद्धतिको विकास हुन्छ र त्यो पद्धति मानिसको श्रम प्रक्रियाबाट अघि बढ्दछ । श्रम र उत्पादनको यही सम्बन्धलाई हेर्ने र विश्लेषण गर्ने क्रममा वर्ग, वर्गीय शोषण, वर्ग सङ्घर्षको उत्पत्ति र विकास भएको पाइन्छ (भट्टराई २०७७, पृ. ६७) । सामाजिक आर्थिक संरचनाका कारणले गर्दा उत्पादन पद्धतिको विकास हुन्छ ।

गोल्डमानले साहित्यमा व्यक्त विश्वदृष्टिको खोजीबाट कुनै पनि समाजका मानिसहरूको वर्गीय भावनालाई समग्र रूपमा बोध गर्न सकिन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले एउटा वर्ग वा समूहको जीवन जगत्का बारेमा साहित्यमा अभिव्यक्त भएको सुसङ्गत विचार नै विश्वदृष्टि हो भनेका छन् (गोल्डमान, सन् १९८०. पृ.७०) । उनले कुनै पनि वर्गले अन्य वर्गमा

विभिन्न प्रकारको सम्बन्ध बनाउने क्रममा कुनै भावना तथा विचारको व्यवस्था निर्माण गरेको हुन्छ भन्ने मत व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार विश्वदृष्टिको निर्माण कुनै एक व्यक्तिबाट नभएर कुनै एउटा वर्गबाट भएको हुन्छ जसमा वर्गका चेतना, कर्म, चिन्तन तथा भावना प्रकट भएको हुन्छ (गोल्डमान, सन् १९६४, पृ.१७ उद्धृत क्षेत्री, २०६४, पृ.४६) । विश्वदृष्टिको निर्माण कुनै एक व्यक्तिबाट नभएर कुनै एउटा वर्गबाट भएको हुन्छ ।

गोल्डमानले व्यक्ति जहिले पनि समाजबाट प्रभावित हुन्छ र उसलाई सामाजिक चेतनाले बाँधेको हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । समाजको धारणा तथा विचारलाई त्यहाँको इतिहास र राजनीतिले प्रभाव पारेको हुन्छ भन्दै उनले समाजका सबै मानिसहरूलाई राजनीति तथा इतिहासले एउटै सुसङ्गत विचारमा आबद्ध गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ.२२) । यस आधारमा साहित्यकारले आफ्ना सिर्जनामार्फत अभिव्यक्त गरेको विचारबाट समाजका वर्गको विचार उद्घाटित भएको हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

समान सम्पत्ति हैसियत र धारणा भएको मानिसको समूहलाई वर्ग भनिन्छ । वर्गको निर्माणमा एकै किसिमको पेसा, धर्म, सामाजिक चालचलन लगायतका विभिन्न पक्षले सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी शक्ति अधिकार र प्रतिष्ठामा समानता भएका व्यक्तिहरूको समूहलाई वर्गका रूपमा लिन सकिन्छ । आर्थिक आधारमा वर्गीकरण गर्दा धनी र गरिब वर्ग, पेसाका आधारमा कर्मचारी, उद्योगपति, व्यापारी, कृषक आदि वर्गीकृत वर्गहरू हुन् । सामाजिक आधारमा हेर्दा लिङ्ग, जात, धर्म, पेसा, भाषा आदिका आधारमा विभाजित मानिसहरूको समूहलाई वर्ग भनिन्छ । प्रत्येक समाजमा यस प्रकारका वर्गीय असमानता पाउन सकिन्छ (भट्टराई, २०७७, पृ.८०) । समान सम्पत्ति हैसियत र धारणा भएको मानिसको समूहलाई वर्ग भनिन्छ ।

समाज विभिन्न वर्गगत तहमा विभाजित छ । समाजको वर्गीकरणमा कुनै निश्चित आर्थिक विशेषता भएका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व वर्गले गरेको हुन्छ । समाजलाई मार्क्सले आर्थिक आधारमा श्रमजीवि वर्ग र पुँजीपति वर्गमा विभाजन गरेका छन् । समाजशास्त्रीय व्याख्या र विश्लेषणमा वर्गलाई आर्थिक आधारमा मात्र विभाजन नगरी यसलाई सामाजिक वर्गका रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ । त्यसैले धन सम्पत्ति, पेसा, लिङ्ग, शक्ति, धर्म आदिमा

विभक्त मानिसहरूको निश्चित समूहलाई सामाजिक वर्ग भनिन्छ । सामाजिक संरचनामा विभिन्न वर्गहरू रहेका हुन्छन् । यसैका आधारमा समाज स्तरीकरण भएको हुन्छ । सामाजिक आधारमा कोही तल्लो कोही उपल्लो जात, प्रजातीय आधारमा काला र गोरा आर्थिक आधारमा धनी र गरिब आदि अवस्था समाजमा देख्न सकिन्छ । त्यसैले निश्चित विशेषतामा आवद्ध मानिसहरूको समूह नै वर्ग हो (आचार्य, २०६९, पृ १४२) । सामाजिक संरचनामा विभिन्न वर्गहरू रहेका हुन्छन् ।

नेपाली समाजमा आर्थिक रूपमा शक्ति र सम्पत्ति ज्यादा भएका मानिसहरू उच्च वर्गमा गणना गरिएका छन् । ठूला भूमिपति वा जमिनदार, उच्च ओहोदाका कर्मचारी उच्च पदस्थ कर्मचारी, राजनीतिज्ञ, सेना र प्रहरीका उच्च पदस्थ आयात निर्यात कर्ता जस्ता ठूला व्यापारी, ठूला उद्योगपति आदि उच्च वर्गमा गणना हुने मानिस हुन् । उनीहरूका हातमा प्रशस्त मात्रामा सम्पत्ति र शक्ति निहित रहेको हुन्छ । ठूला व्यापारी, उद्योगपति र जमिनदारहरूले आर्थिक कारणले गर्दा शक्तिको सञ्चय गरेका हुन्छन् । त्यसकारण देशको अर्थतन्त्र र राजनीति उनीहरूको नियन्त्रणमा रहेको देखिन्छ । कानूनलाई उलङ्घन गर्ने, आफ्नो अनुकूल परिभाषित गर्ने अवैध कार्य गर्नमा उच्च वर्गका मानिसहरू संलग्न रहेका हुन्छन् । शक्ति र सम्पत्तिका कारणले उनीहरूका अवैध कार्यहरू प्रकाशमा कम मात्रामा आउने गर्छन् । कमिसन खाने, घुस खाने, भ्रष्टचार गर्ने, कर छल्ने आदि अवैध कार्यमा पनि उच्च वर्ग नै सक्रिय रहेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा त्यस्ता मानिसहरूको संख्यामा कमी छ तर पनि उनीहरूको नै प्रभुत्व प्रभावशाली रूपमा रहेको देखिन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा यस वर्गका मानिसहरूको दिनहुँ उन्नति हुँदै गइरहेको पाइन्छ (दाहाल र खतिवडा, २०५७, पृ. २४९) । शक्ति र सम्पत्तिका कारणले उनीहरूका अवैध कार्यहरू प्रकाशमा कम मात्रामा आउने गर्छन् ।

सत्ता, शक्ति र प्रभुत्व नभएका मानिसहरूको समूहलाई निम्न वर्ग भनिन्छ । निम्न वर्गका मानिसहरूका रूपमा श्रमिक वर्ग पर्दछन् । कार्यालय सहायक, चौकीदार, सिपाही, न्यून जमिन भएका र जमिन नभएका मानिसहरू निम्न वर्गमा पर्दछन् । रोजगारी नै नभएका मानिसहरू निम्न वर्गमा पर्दछन् । यिनीहरूमा शिक्षा, चेतना, अज्ञानता आदिको प्रभाव बढी मात्रामा रहेको देखिन्छ । निजी सम्पत्ति आर्जन गर्ने दरिलो आधार नभएकाले जीविकोपार्जनका

लागि सङ्घर्षरत रहनु पर्दछ (भट्टराई, २०७७, पृ.९०) । रोजगारी नै नभएका मानिसहरू निम्न वर्गमा पर्दछन् ।

नेपाली समाजमा धनी गरिब गरी दुई वर्ग रहेको देखिन्छ । आर्थिक रूपमा सबललाई धनी र दुर्बललाई गरिब भनिन्छ । आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्तिहरूको हातमा अथाह सम्पत्ति रहेकाले गरिबको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको देखिन्छ । समाजमा सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, पेसागत जातीय आदिका आधारमा वर्गको विभाजन भएको पाइन्छ । पेसागत आधारमा नयाँ नयाँ वर्गको निर्माण भइरहेको छ । कामका आधारमा वर्ग निर्माण हुँदै गएको पाइन्छ । कथामा पनि यस्ता वर्गको उपस्थिति सशक्त रूपमा भएको पाइन्छ । शक्ति, सम्पत्ति आर्थिक अवस्था, शिक्षा राजनीति लगायतका विषयमा शक्तिशाली भएर शासकीय भूमिकामा रहेका वर्गलाई उच्च वर्गका रूपमा लिइन्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. १८) । समाजमा सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, पेसागत जातीय आदिका आधारमा वर्गको विभाजन भएको पाइन्छ ।

वर्ग विश्लेषण सामाजिक वर्गहरूको उपस्थिति समाजमा कसरी भएको छ, भन्ने कुराको अध्ययन हो । समाजमा कस्ता वर्गहरू छन् र उनीहरूको उत्पादन प्रणालीमा कस्तो स्वामित्व छ र श्रमको अवस्था, नाफा र पुँजीको निर्माण एवम् पुँजी र श्रममा वर्गहरूको पहुँचको आधार कस्तो छ भन्ने विषयको खोजी नै वर्ग विश्लेषण हो । वर्ग सामाजिक आर्थिक विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ र आख्यानले पनि समाजको आर्थिक अवस्थाको उद्घाटन गर्दछ । कथाहरूमा वर्गको उपस्थिति, चरित्रहरूको वर्गीय सम्बन्ध, वर्गीय दृष्टिकोण तथा वर्ग सङ्घर्षमा वर्गहरूका बिचको अवस्थाको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा पेसागत आधारमा, सामाजिक आधारमा, विपन्नताका आधारमा आर्थिक अवस्थामध्ये मूलतः आर्थिक विपन्नताबाट नै वर्गीय शोषण बढी भएको पाइन्छ । लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टि सम्बन्धी मान्यताका आधारमा कोइरालाका वर्गीय विश्वदृष्टिसँग सबल कथाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'दोषी चश्मा', 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूलमास्टर' गरी पाँचओटा कथाहरूमा ग्रामीण तथा सहरिया परिवेशमा विद्यमान आर्थिक असमानताका कारण उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको आर्थिक शोषण, पेसाप्रतिको अपमान, साहुहरूले काम गर्ने नोकरहरूप्रति गर्ने व्यवहार, उच्च तहका कर्मचारीहरूले आफ्ना मातहतका निम्न तहका कर्मचारीहरूप्रति गर्ने शोषण र अपहेलनालाई मूल विषय बनाइएको छ। उनका ती कथामा वर्गीय विश्वदृष्टि कसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्न पाँचओटा कथाहरूलाई तल उपशीर्षक दिएर विश्लेषण गरिएको छ :

३.३.१ 'दोषी चश्मा' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको 'दोषी चश्मा' कथामा वर्गीय विश्वदृष्टिकोण अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ। कथामा केशवराज जर्साब कहाँ चाकरी गर्न जान्छ। ऊ हरदिन जर्साब कहाँ चाकरीका लागि जाने गर्दछ। सदैव जर्साब कहाँ चाकरीमा जाने केशवराज एकदिन पनि चाकरीमा जान्छ। साँभ सम्म पनि जर्साबको सवारी हुँदैन। सबैजना आ-आफ्ना घरतिर प्रस्थान गर्छन् तर केशवराज न जर्साबको सवारी भैहाल्छ कि भनि कुरी बस्दछ। अवेरसम्म बस्दा पनि जर्साबको सवारी नभएपछि केशवराज निराश भइ आफ्नो घरतर्फ लाग्दछ। सोही क्रममा केशवराजको छेवैबाट जर्साबको सवारी हुन्छ तर केशवराजको चश्माको पावर नमिल्नाले जर्साबलाई ठम्याउन सक्दैन र स्वस्ती गर्न ढिला हुन्छ जसले गर्दा केशवराज मानसिक रूपमा विक्षिप्त हुन पुग्दछ। चश्माको कारण आफूले जर्साबलाई स्वस्ती गर्न नसकेकोमा मनमा अनेकानेक किसिमका नकारात्मक भावनाहरूको आउने जाने क्रम चलि रहन्छ। एकातिरको रिस घरको श्रीमतीमाथि खन्याउँदछ। आफूले अनजानमा गरेको गल्तीका लागि मनमनै पीरले थला पर्ने अवस्थामा पुग्छ। रातदिन बेचैनीमा जीवन गुर्जान थाल्छ। पिरलोले गर्दा केशवराज न त राम्रोसँग खान सक्छन् न त निदाउन नै। उसको छटपटी र बेचैनी देखेर श्रीमतीले के भयो भनि सोधिखोजी गर्दा बताउन धक मान्छन्। श्रीमतीलाई पनि यस्तो कुरा भनेर के गर्नु कुनै उपाय निस्कने होइन बेकारको गनगन भन्ने जस्ता भावोक्ति व्यक्त गर्छन् तर पनि श्रीमतीले ढिपी गर्न नछोडेपछि केही भर्को मान्दै घुमाउरो पारामा आफ्नो अवस्था, आफूले अनजानमा गरेको गल्तीको बेली विस्तार लगाउँछ। यति जाबो कुरामा पनि

के पिर गरिरहेको त गएर माफी मागे त भै हाल्यो नि भन्ने श्रीमतीको भनाइले केशवराजलाई उर्जा प्रदान गर्छ र माफी माग्ने निश्चयकासाथ सुत्ने प्रयास गर्छ तर ऊ निदाउन सक्दैन अनि कहिले बिहान होला र सबेरै जर्साब कहाँ गइ विन्ती विसाउ भनि हतारोपूर्ण मनोदशामा रात कटाउँदछ ।

श्रीमतीको सुभाब अनुरूप केशवराज सबेरै ठाँटिएर जर्साब कहाँ माफीका लागि हाजिर हुन्छ तर जर्साब सइसले काम बिगारेकोमा क्रोधित भइ गाली गरेको क्रोधपूर्ण आवाज केशवराजको कानमा पर्दछ । जसले गर्दा केशवराज निराश बन्न पुग्दछ । आफूले अनजानमा गरेको गल्तीले जर्साबलाई ठुलै चोट परेको अनुमान गरी केशवराज अनेकानेक तर्क वितर्कमा डुब्न थाल्दछ । आफूले गरेको सेवालाई पनि सम्झन्छ । मनमा कुरा खेलाउदै घरतिर प्रस्थान गर्दछ । आजको दिन पनि माफी नमागीकन बितेकोमा अब ढिला नगरी माफी माग्ने निश्चयका साथ पूनः अर्को दिन केशवराज जर्साबको ढोका तिर प्रस्थान गर्दछ । केशवराज जर्साबको सामू उपस्थित भइ माफीका लागि याचना गर्दछ । केशवराजको याचनामा जर्साबले कुरो बुझ्न नसकि “के भन्यौ ? के को माफी ?” भन्ने जवाफले केशवराज पूनः गल्ल पुग्दछ । त्यस पश्चात केशवराज आफ्नो माफीको लागि कुनै पनि किसिमको तर्क प्रस्तुत गर्न सक्दैन । जर्साबको उक्त अभिव्यक्तिले केशवराजमा खिन्नता पैदा हुन्छ र घर गइ खानै नखाइ विस्तारामा पल्टिन्छ ।

केशवराज अनेकानेक कुराहरू खेलाउने क्रममा फेरि आफूभिन्न हिम्मत र साहस बटुली पूनः एक पटक जर्साब कहाँ घटनाको सम्पूर्ण बेलिविस्तार लगाउने उद्देश्यका साथ जर्साबकोमा हाजिर भइ सम्पूर्ण बेलिविस्तार लगाइ पूनः एक पटक माफीका लागि याचना गर्दछ । केशवराजको कुरा सुनेपश्चात जर्साबले दिएको जवाफ “बुझ्ने, बुझ्ने, म त्यति पनि बुझ्दैन ? तिमी ता बडा अनौठाका मानिस रहेछौ । यस्तो जाबो कुरामा” भन्ने सुनेपश्चात बल्ल केशवराजको ज्यानमा सास आउँछ र निर्धक्क भइ मन प्रसन्न बनाउँछ । आफूले माफी पाएको खुसीमा केशवराज खुसीले प्रफुल्ल भइ घरतर्फ प्रस्थान गर्दछ ।

उपर्युक्त कथाले अनजानवश भएको गल्लीले पनि तल्लो स्तरका कर्मचारीहरूमा कतिसम्मको भय र त्रासले गाँज्दछ भन्ने कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । जर्साबलाई स्वस्ती नगरेको निहुँमा भोली आफूलाई जागिरबाट निकालि दिएको खण्डमा आफ्नो त रोजगारी तथा रोजीरोटी नै खोसिने चिन्ताले कथाको प्रमुख पात्र ग्रसित हुन पुग्दछ । समाजमा श्रमिक वर्गलाई शोषक वर्गले कुनै एउटा बहाना भिकेर उनीहरूको श्रमशोषण मात्र गर्दै नन् शरीर समेत लिन पछि पर्दैनन् भन्ने सामन्त वर्गीय साभा विश्वदृष्टिको उद्घाटन भएको छ । प्रस्तुत कथामा जर्साब सम्पन्न वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा रहेको छ भने केशवराज जर्साबको चाकरी गरेपश्चात जीविकोपार्जन गर्न सक्ने निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रको रूपमा रहेका छन् । यी दुई प्रतिनिधि पात्रका माध्यमबाट समाजमा रहेको सम्पन्न र विपन्न वर्गीय विश्वदृष्टिलाई प्रष्ट पार्न कथाकार सफल भएका छन् ।

३.३.२ 'स्वेटर' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लिखित 'स्वेटर' कथामा सहरिया समाजभित्रको धनी र गरिब वर्ग बिचको वर्गीय असमानताको वास्तविकतालाई देखाउन खोजिएको छ । कथाकी प्रमुख पात्र मैयाँ धनी वर्ग र उनको घरमा काम गर्ने रामेले गरिब वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । रामे मैयाँको घरमा काम गर्ने नोकर हो । नोकरहरूसँग राम्रो बोली व्यवहार गर्न नहुने भन्ने मानसिकता धनी वर्ग बनाउँदाहरूमा रहेको पाइन्छ । रामे आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि धनी वर्गको घरमा काम गर्ने गर्दछ । मैयाँले कसैका लागि उपहार दिन बुनेकी स्वेटर तयार हुँदा सम्म त्यसको छाँटकाट राम्रो नदेखिएर कामै नलाग्ने भए पछि यसै खेर फाल्नुभन्दा भनेर घरको काम गर्ने नोकर रामेलाई दिएकी छ । उनले आफ्नै हातले बुनेको स्वेटर घरमा काम गर्ने नोकरलाई दिएको कुरा सम्भ्रान्त वर्ग बनाउँदाहरूका लागि अपाच्य भएको छ । सहन योग्य हुन सकिरहेको छैन । जसले गर्दा जताततै तिनै कुरालाई लिएर चर्चा परिचर्चा हुन थालेको छ । वास्तविक कुरो नबुझी तिललाई पहाड बनाउन तिर लागि परेको छ । घरकी मालिकनी भएर घरमा काम गर्ने नोकरलाई स्वेटर दिएकोमा सबैले आपत्ती जनाएका छन् । शहरभरि हल्ला फैलिएको छ कि मैयाँले कस्तो नजाती काम गरि भनेर । यसैबाट के देखिन्छ भने धनी बनाउँदाहरू आफ्ना घरमा काम गर्ने नोकरहरूलाई आफूले पालेका कुकुरलाई जति पनि

मानवीय व्यवहार गर्दैनन् । उनीहरूका नजरमा उनीहरूकै लागि भनि रातदिन नभनि खटि रहने मानिस मानिस नै हुँदैनन् । एक तुच्छ प्राणीको रूपमा हेयको बोली व्यवहार गर्दछन् । उनीहरूसँग मीठो बोली बचन गर्नु राम्रो व्यवहार गर्नु भनेको त आफ्नो साख भार्नु जति नै सम्भन्धन् । आफ्ना लागि कुनै पनि कोणबाट उपयोगी नहुने वस्तु, खेर जाने वस्तु पनि गरिबका लागि उपयोगी हुन्छन् कि भनेर सोच्नु पनि सर्वस्व गुमाउनु जतिकै भावोक्ति व्यक्त गर्छन् ।

मैयाँ आफूले तयार पारेको स्वेटर न त आफ्नो लागि न त अरू कसैको लागि उपहार नै दिन समर्थ हुने अवस्थामा पुगेकी हुन्छिन् । त्यस्तो दुःख गरेर बुनेको स्वेटर रामेलाई दिन्छिन् । स्वेटर पाएर रामे खुसी भएको देखेपश्चात तब मैयाँ पनि खुसी हुन्छिन् । आफ्नो मिहिनेत खेर नगएकोमा तर यो सम्भ्रान्त समाजले मैयाँको उक्त कार्यको निन्दा गरेको छ । आफ्नो हैसियत अनुरूपको कार्य नगरेको आरोप लगाएको छ । मान्छेपिच्छेका कथाहरू गाँसिएका छन् । अनुमानहरूको वर्षा हुन थालेको छ । हरेक मुखबाट मैयाँ तिमिले यो के गरेको भन्ने आपतिजनक प्रश्नहरू निस्केका छन् । घरमा काम गर्ने नोकरलाई स्वेटर दिनु, मैयाँको अपराध साबित गर्न लागि परेका छन् । कोही जमात सम्झाइ रहेका छन् भने कोही जमात गाली गरिरहेका छन् । यसबाट के प्रष्टिन्छ भने मालिक भनाउँदाहरूले आफ्ना घरमा काम गर्ने नोकरहरूलाई आफ्ना लागि उपयोगी नै नहुने चिज वस्तु पनि दिन नहुने सडकीर्ण सोचको वर्गीय विश्वदृष्टि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा धनी वर्गको प्रतिनिधि गरेको मुख्य पात्र मैयाँले आफ्नो घरमा काम गर्ने नोकर रामेलाई आफ्ना लागि उपयोगी नहुने स्वेटर दिनाले उत्पन्न भएको परिस्थितिले हाम्रो समाजको कुरूप ऐना देखाउँछ । धन सम्पत्तिमा जति नै ठूलो भएपनि मानवीय भावना दिनप्रति दिन हराउँदै गएको दरिद्रतालाई कथाकारले सम्पन्न भनाउँदा मैयाँको आफन्त र साथीहरूमार्फत व्यक्त गरेका छन् । मैयाँ, मैयाँका छिमेकीहरू, साथीहरूले सहरिया सम्पन्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने मैयाँको घरमा काम गर्ने रामे र अन्य नोकरहरूले निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । सहरिया सम्पन्न वर्ग भनाउँदाहरूले आफ्ना घरमा काम गर्ने निम्न वर्गहरूप्रति राख्ने दृष्टिकोणलाई कथाकारले आफ्नो कथामार्फत समाजमा रहेको हुनेखाने र हुँदा खाने बिच रहेको विभेदपूर्ण वर्गीय विश्वदृष्टिलाई उजागर गरेका छन् ।

३.३.३ 'रिक्सा तान्ने' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाद्वारा लेखिएको 'रिक्सा तान्ने' कथाले सम्भ्रान्त वर्ग र गरिब वर्ग बिचको दिनचर्यालाई उद्घाटन गरेको छ । उच्च वर्गका व्यक्तिहरूले निम्न वर्गका व्यक्तिका लागि गरिने हेय पूर्ण बोली व्यवहारको यथार्थपरक अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ । कथाको प्रमुख पात्र धनवीर निम्न वर्गको पात्र हो । उसको नाम धनवीर भए पनि उसँग धनको नाममा एउटा छाप्रो, एउटा सानो कपडाको कुम्लो र कुकुर बाहेक केही छैन । गर्नका लागि काम नभए पछि खानको लागि मामको पनि जोहो हुन सकेको छैन । दुई दिनदेखि केही खान नपाएको धनवीर मागीमागी आफ्नो र कुकुरको पेट भर्ने काम गर्दछ । यसै क्रममा एकदिन ऊ एउटा ठूलो घरमा पुग्छ र खानाको लागि याचना गर्छ । उसको याचना सुनेर घरको युवक उसलाई गाली गर्न थाल्छ । उक्त युवकको गाली सहन नसकी धनवीर पनि छलफलमा उत्रन्छ र कामको लागि प्रस्ताव अघि सार्छ । उक्त युवकको बुबा आफ्नो मुटो देखाएर रिक्सा तान्ने भए बस भन्छ । धनवीर पनि आत्मविश्वासका साथ हस् भन्दै काम गर्न राजी हुन्छ ।

रिक्सा तान्ने काममा राखेको धनवीरको लागि एउटा कोठा पनि दिन्छ तर नाम मात्रको न सफा सुग्घर न त राम्रो तै पनि धनवीर आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि उक्त कोठामा लामखुट्टे र उडुसको टोकाइ सहदै रात कटाउँछ । दिनभर दिनभर आफूले सकी नसकी रिक्सा तान्ने काम गर्दछ । रिक्सा तान्दा न त उसले गाह्रो भो भन्न सकेको छ न त मालिकलाई नै रिक्साउन सकेको छ । आफू ज्वरोले थला परेको अवस्थामा पनि रिक्सा तान्दा पनि मालिक खुसी हुनुको सट्टा उल्टै रिस व्यक्त गरेको छ । मालिक भनाउँदाले धनवीरले भन्दा त पहिलाकै रिक्सा तान्ने बलियो भएको कुरा पनि भन्न भ्याउँछ । धनवीरले आफू गरिब भए पछि अनावश्यकको हेपाइ पनि हाँसी हाँसी सहनु परेको छ । धनिमनि भनाउँदाहरूका लागि गरिब मान्छे मान्छे नै हुन नसकेको कुरा धनवीर ज्वरोले सिक्किस्त भइ काम गर्न नसक्दा पनि तिनको लागि प्रयोग भएको तिखो वचनले यसरी प्रष्ट्याउँछ :

“तँलाई पूजा गर्न राखेको होइन । जब मन लाग्यो सुत्यो, जब मन लाग्यो उठ्यो । यसो गर्न यहाँ पाइँदैन काम गर्न सक्तैनस् भने हामी अर्को राख्छौँ, बुझिस् ?”(पृ.८८) काम

गर्ने व्यक्ति मानव भए पनि काममा राखेले मानवरूपी बोली व्यवहार गर्न सकेको छैन ।

उपर्युक्त प्रसङ्गले मालिकहरूले निम्न वर्गमाथि कसरी शोषण र अत्याचार गरिरहेका छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ । निम्न वर्गका व्यक्ति घरमा काम गर्न बसेपछि उसले आराम विराम नभनी काम गर्नु पर्दछ । मालिककै सेवामा अहोरात्र खटिरहनु पर्दछ, मालिकलाई रिभाउन र खुसी पार्नका लागि आफ्नो ज्यान वा स्वास्थ्यको पनि पर्वाह नगरी दिनरात घोटिइरहनु पर्दछ । आफ्नो जीविकोपार्जन मालिककै निगाहमा भर पर्ने हुँदा आफू दुःखी भएर पनि मालिकलाई खुसी पार्ने प्रयत्नमा रातदिन लागि रहनु पर्दछ । यदि त्यसो हुन नसकेको खण्डमा कामबाट निकालिने सम्भावना प्रचुर मात्रामा रहेको श्रमिक वर्गको वर्गीय विश्वदृष्टिलाई कथाकारले कथाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् ।

३.३.४ 'महाराजको सवारी' कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'महाराजको सवारी' कथाका माध्यमबाट ठूलाबडा भनाउँदा व्यक्तिहरूको आगमनमा गरिने दौडधुप र साजसज्जालाई कथाको मूल विषय बनाइ समाजमा रहेको यथार्थतालाई प्रस्तुत गरेको छ । महाराजको सवारी हुने भने पछि गरिएको दौडधुप र साजसज्जाको कार्य व्यवस्था अनि सैन्य सुरक्षाको प्रबन्ध हुनुले ठूलाबडाका लागि गरिने तामझामलाई देखाउन खोजिएको छ । मालिकका आवागमनका लागि गर्मीको राप अनि ताप नभनी अहोरात्र खटिइ तयारी गरियो । तयारीमा जुट्नेहरूले नै मालिक आए गएको पत्तो पाउन सक्दैन । श्रमिक वर्ग एवम् निमुखा जनताहरूले मालिकलाई हेर्न भनि, स्वागत गर्न भनि, घामपानी भोकतिर्खा केही नभनी दिनरात अहोरात्र रूपमा खटेर साजसज्जा गरेपनि मालिकको नजरमा आफूहरूको मिहिनेत परे नपरेको भेड पाउन सकिरहेको छैन । श्रमिक वर्ग एवम् निमुखा जनताहरूले को आउन लागेको हो ? यतिविधि तामझाम केका लागि हो गाउँका सोझा गाउँलेहरूले केही बुझ्नै सकिरहेको छैन । यसै लट्ठीको सट्याइसँगै एकछिन पनि आराम नगरी काममा जोतिइरहेका छन् । उनीहरूले वर्षौं वर्षदेखि आफ्नो भनि खेतिपाती गरेको जमिन पनि आफ्नो नभएकोभन्दा नमीठो अनुभव गरिरहेका छन् । गाउँका जान्ने सुन्ने भनाउँदाहरू सोझा

निमुखालाई काममा लगाइ जसको पगरी भने आफैँ गुथ्न लागि परिरहेका छन् । भागदौड मच्चाइरहेका छन् । महाराजको नजरमा आफू अब्बल सावित हुनका लागि श्रमिकहरूको शोषण गर्न कुनै पनि किसिमको कसर बाँकी राखेको छैन । काम गर्ने, दुःख गर्ने चाहिँ गाउँका सोभा साभा जनता, श्रमिक वर्गहरू तक्मा लगाउने चाहिँ गाउँका ठूलाबडा बनाउँदाहरू । यसबाट के देखिन्छ भने साँच्चिकै काम गर्नेले, श्रम गर्नेले श्रमको मूल्य पाउन नसकेको कामको सही अर्थमा मूल्याङ्कन हुन नसकेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको देखिन्छ ।

बाटो निर्माण गर्न, साजसज्जाका लागि खटिने श्रमिकहरू रातदिन पसिना बगाएर पनि उक्त पसिनाको सही मोल, मूल्य पाउन सकिरहेको छैन । टाउके बनाउँदाहरू निस्कासित भएको रकम जोगाउन सकेकोमा विभिन्न किसिमका ओहोदाबाट सम्मानित भईरहेका छन् । श्रमिकलाई दिनुपर्ने ज्याला नदिइ बचाएको खुसीमा आफ्ना लागि सुखभोग गर्ने तर्फ लागेकोले “मै खाऊँ मै लाऊँ सुख सयल मोज म गरुँ” भन्ने बनाइलाई स्वार्थी सर्वसत्तावादी शोषक सामन्त वर्गले चरितार्थ गरेको वर्गीय विश्वदृष्टिको निर्माण गर्न कथाकार सफल भएका छन् ।

३.३.५ ‘स्कूल मास्टर’ कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टि

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले ‘स्कूल मास्टर’ कथाका माध्यमबाट नेपालका शासन व्यवस्थाको वास्तविक यथार्थको उद्घाटन गरेका छन् । एउटा स्कूलमा हुने गतिविधिको माध्यमबाट नेपालमा हुने शासन व्यवस्थातर्फ इङ्गित गरेको छ । सबैजना आफैँ जान्ने सुन्ने हुने, कोही कसैले भनेको नसुन्ने, नटेर्ने जस्ता प्रवृत्ति दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको छ । नीति, नियम, कानून भन्ने कुरा ठूलावर्गलाई नलाग्ने ठूला वर्गले जे गरे पनि हुने त्यसले कसैलाई कुनैपनि किसिमको सरोकार नराख्ने वा मतलब नहुने जस्ता गैर जिम्मेवारपूर्ण व्यवहारको उद्घाटन गरेको छ । कथाको प्रमुख पात्र नन्दराज विद्यार्थीहरूको पढाइ खस्केकोमा चिन्ताग्रस्त भएको छ । विद्यार्थीहरूको पढाइको स्तरवृद्धि र गुणस्तर वृद्धिका लागि प्र.अ. ले बैठकको आह्वान गरेको छ तर त्यसतर्फ कसैको रूचि नभएको कुरा प्रष्ट देखिन्छ । नन्दराजले अब पनि सही कदम चाल्न नसकेमा विद्यार्थीको भविष्य डामाडोल हुने कुरा व्यक्त गर्दा प्र.अ. बेखुसी भएका छन् । आफूले बोलिरहेको ठाउँमा बोलेको उनलाई त्यति रूचिकर हुन सकेको छैन । शैक्षिक

समस्याहरू त हरकोही देखि रहन्छन् । वास्तविक समाधानको बाटो भने कसैले पनि सुभाउन सकिरहेको छैन । यस्तोमा नन्दराजद्वारा प्रस्ताव भएको योजना प्र.अ.द्वारा स्वीकृत हुन सक्दैन अन्त्यमा प्र.अ.द्वारा निर्मित योजना नै स्वीकृत भइ बैठक सकिन्छ ।

यसबाट के देखिन्छ भने नीति निर्माण, योजना निर्माण कार्यहरू भनेका हाकिमी स्तरबाट मात्र गरिने कार्य हुन् । अरूबाट त यसो राय सल्लाह लिए जस्तो, सुने जस्तो मात्र गर्ने हो चाहे त्यो सङ्स्थाको हितकै लागि आएका किन नहुन् यदि त्यो हाकिमको योजनासँग मेल खादैन भने स्वीकार पनि हुन सक्दैन भन्ने हाकिमी प्रवृत्ति उद्घाटन गरेको देखिन्छ । हाकिमहरू आफूभन्दा तल्लो स्तरका कर्मचारीहरूले पनि कार्यालयको भलाइका लागि राम्रा राम्रा योजनाहरू निर्माण गर्छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्न नसक्ने सङ्कीर्ण सोचतर्फ कथाकारले सङ्केत गरेका छन् । हाकिम भनेको हाकिम नै हो र कर्मचारी भनेको कर्मचारी हो । कार्यालयमा कार्यरत कुनै पनि कर्मचारीले हाकिम रूपी कार्य गर्नु वा गर्न खोज्नु निन्दनीय हुने विश्वदृष्टिको उद्घाटन तर्फ कथाकार अग्रसर रहेको देखिन्छ ।

३.४ निष्कर्ष :

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा ग्रामीण तथा सहरिय परिवेशमा व्याप्त आर्थिक असमानताका कारण उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गर्ने गरेको आर्थिक शोषण पेसाप्रतिको अपमान, साहुहरूले निम्न तहका कर्मचारीहरूप्रति हेर्ने दृष्टिकोण, राज्यसत्ताले गर्ने विभेदीकरणलाई मूल विषयवस्तु बनाएको छ । 'दोषी चश्मा' कथामा मालिकको चाकरीकै भरमा जीविकोपार्जन भएको, अनजानवश भएको गल्तीमा पनि आफू सजायको भागीदार बन्नुपर्ने त्रासले ससङ्कित भएको सन्दर्भले ठूलाबडामा सर्वसत्तावादी धनी र गरिब वर्ग बिचको विभेदलाई चित्रण गरेको छ । घरमा काम गर्ने मानिसले वास्तवमा मानिसको दर्जा पाउन नसकेको विवशतालाई उल्लेख गरिएको छ । आफ्ना लागि उपयोगमा आउन नसक्ने सामग्री घरमा काम गर्ने नोकरलाई दिनु पनि अपराध साबित भएको छ ।

'रिक्सा तान्ने' कथामा घर मालिकका लागि घरमा काम गर्ने कामदारले मेसिनले जसरी काम गरिदिनु पर्ने अमानवीय व्यवहारबाट यस कथामा वर्गीय विश्वदृष्टिको निर्माण हुन सफल

भएको छ । 'महाराजको सवारी' कथाले श्रमिक वर्गले आफ्नो श्रमको उचित मूल्य पाउन नसकेको यथार्थतालाई उदाङ्गो पारेको छ । 'स्कूल मास्टर' कथाले हाकिमले कर्मचारीहरूप्रति गरिने व्यवहारको यथार्थतालाई चित्रण गरेको छ । निम्न तहका कर्मचारीहरूले चाकरी र चाप्लुसी गर्नुपर्ने बाध्यता छ । आर्थिक असन्तुलनकै कारण निम्न वर्गका पात्रहरू उच्च वर्गका पात्रहरूद्वारा दमित र शोषित मात्र छैनन् । आफ्नो नैसर्गिक अधिकार र स्वतन्त्रताका निम्ति शासक समक्ष निर्भीकताका साथ लड्नुपर्छ भन्ने चेतनशक्तिको अभाव कतिपय कथाका पात्रहरूमा रहेको देखिन्छ । मार्क्सवादले वर्गीय विषमताको प्रमुख कारक आर्थिक पक्षलाई मान्दछ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण साहु, मालिकहरू, उद्योगपति तथा कार्यालयका उच्च तहका हाकिमहरूबाट निम्न वर्गीय पात्रहरू शोषित भइरहेका छन् । कोइरालाका कथाहरूमा पनि घर मालिकबाट शोषणमा परेका निम्न वर्गीय पात्रहरूको गरिबीकै कारण भोग्नु परेको दयनीय जीवनावस्थाबाट वर्गीय विश्वदृष्टिको निर्माण भएको छ ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले 'दोषी चश्मा', 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूलमास्टर' कथामार्फत धनी वर्गले गरिब वर्गमाथि गर्ने व्यवहारको चित्रण गरेका छन् । सम्पत्ति र सत्ताको आडमा सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गलाई गरेको शोषण दमनको यथार्थतालाई उद्घाटन गरेको छ । सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्गका मानिस वास्तविकतामा मानिस हुन नसकेको तीतो यथार्थलाई आफ्नो कथामार्फत चित्रण गरेको छ । सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्ग आफ्नो स्वार्थसिद्धका लागि प्रयोग गरिने मेसिन भएको छ । आफ्नो आवश्यकता अनुरूप प्रयोग गन्यो आवश्यकता सकेपछि मिल्काइ दियो या भनौ घरको कुनै कुनामा थन्काइ दियो जस्ता व्यवहारको उद्घाटन कथाकारले गरेका छन् ।

कथाकार कोइरालाका 'दोषी चश्मा' कथामा जर्साब सम्पन्न वर्गको पात्रका रूपमा रहेका छन् भने केशवराज विपन्न वर्गका प्रतिनिधि पात्रका रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी 'स्वेटर' कथाकी प्रमुख पात्र मैयाँ सम्पन्न वर्गको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा रहेको छ भने घरको नोकर रामे विपन्न वर्गको पात्रको रूपमा रहेको छ । त्यसैगरी 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथाको प्रमुख पात्रहरू क्रमशः साहु, महाराज र स्कूलको हेडमास्टर सम्पन्न वर्गका पात्रका रूपमा रहेका छन् भने धनवीर, श्रमिकहरू र नन्दराम जस्ता पात्रहरूले विपन्न

वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टिको प्रयोग भएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको अध्ययनबाट उनका कथाहरूमा सघन रूपमा निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व रहेको प्रष्ट हुन्छ । सामन्तवादी सोच भएका उच्च वर्गको अन्याय र अत्याचारका कारण निम्न वर्गका कतिपय पात्रहरूले आफ्नो पहिचान गुमाइ रहेको पलायनवादी विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएको छ । कथाको केही निम्न वर्गीय पात्रले आफ्नो पहिचान बनाउन सक्षम भए पनि धेरै जसो निम्न वर्गका पात्रहरू उच्च वर्गको आर्थिक, शारीरिक तथा मानसिक शोषणमा परेर पहिचान विहीन बन्न पुगेको निराशाजन विश्वदृष्टि, पलायनवादी विश्वदृष्टि, विसङ्गतिवादी विश्वदृष्टि कोइरालाका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टिका रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

४.१ विषय परिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा', 'होड' र 'मधेसतिर' गरी पाँच ओटा कथालाई समुदायगत विश्वदृष्टिको अवधारणाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका कथामा चित्रित तत्कालीन सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूलाई त्यहाँको समुदायले अवलम्बन गरेका सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूले वर्तमान कालीन अवस्थामा पनि निरन्तरता पाइरहेका छन् । अनमेल विवाह, बहुविवाह, बाल विवाह, नारीमाथि पुरुषको हैकमवादी शासकीय प्रवृत्ति जस्ता विषयहरू संस्कारका रूपमा स्थापित भएका छन् । जसलाई नेपाली समुदायले सहज रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । यी कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि कसरी प्रस्तुतीकरण भएको छ भन्ने कुराको पुस्त्याइँ गर्न कथाहरूलाई उपशीर्षकका रूपमा राखी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ समुदायगत विश्वदृष्टिको सैद्धान्तिक अवधारणा

समुदाय भन्नाले साभा लक्ष्य, उद्देश्य र समान आवश्यकतामा आधारित मानिसहरूको समूह हो भन्ने बुझिन्छ । एकै किसिमको जीवन पद्धति भएका र एउटा निश्चित भूगोलमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूहलाई समुदायका रूपमा लिइन्छ । यो एउटा सामाजिक जीवनको सङ्गठन निर्माणको प्रक्रिया हो । एउटा निश्चित भूगोलमा बसोबास गर्ने समुदायले खास धर्म परम्परित संस्कार, प्रथा, मूल्य मान्यता आदिको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । खास भूगोलमा बसोबास गरेका हामी एउटै हौं भन्ने विचारको विकास त्यस समुदायका मानिसहरूमा रहेको हुन्छ । एउटै जीवन पद्धति, नियम, परम्परा, सांस्कृतिक पर्वहरू मान्ने सामान्य भाषा बोल्ने भावनात्मक एकता कायम भएका मानिसहरू एउटै समुदाय भित्र रहने गर्दछन् ।

समाजशास्त्रीय अर्थमा समुदाय भन्नाले साभा परम्परामा आधारित समान स्वार्थ र रूचि भएका समान धर्म, विवाह, समान भाषा, समान व्यवहार, समान चाडपर्व मान्ने

मानिसहरूको समूहलाई बुझाउँछ । अर्को अर्थमा निश्चित भौगोलिक स्थानमा बसोबास गर्ने अन्य समुदायसँग सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, कानून र संविधानबाट नै पृथक अस्तित्व बोकेका मानिसहरूको समूहलाई समुदाय भनिन्छ । हामी सबै एकै हौं भन्ने मूल्य मान्यतालाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ । व्यक्तिगत मूल्य मान्यता र सामूहिक मूल्य मान्यता, धारणा, चाहना र परिस्थिति एकै रहने गर्दछन् । तिनीहरूका भाषा धर्ममा मात्र नभएर रीतिरिवाज, चालचलन, उत्सव पर्व र विश्वास पनि एकै प्रकारको हुने गर्दछ (दाहाल र खतिवडा, २०६७ पृ. २८७) । कुनै निश्चित भौगोलिक स्थानमा बसोबास गर्ने अन्य समुदायसँग सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, कानून र संविधानबाट नै पृथक अस्तित्व बोकेका मानिसहरूको समूहलाई समुदाय भनिन्छ ।

समुदाय मानिसहरूको साझा नाम हो । जुनसुकै समाजको समुदाय स्थायी प्रकृतिको हुन्छ । समुदाय एक निश्चित भूगोलमा अवस्थित हुने भएकोले नै यसलाई सापेक्षित रूपमा स्थिर हुन्छ भनिएको हो । हरेक समुदायको आफ्नै विशिष्ट नाम हुन्छ । एउटा समुदाय भित्रका सदस्यको पहिचान भनेकै उसको समुदाय हो । समुदायको एउटा विशिष्ट नामबाट नै उसलाई चिन्न सकिन्छ । समुदायको निर्माणमा कुनै एउटा मानिसको इच्छाले निर्माण हुँदैन । यो प्राकृतिक रूपले निरन्तर रूपमा निर्माण भएको हुन्छ । समुदाय कुनै योजनाबद्ध वा उद्देश्यमूलक ढङ्गले बनेको हुँदैन । व्यक्तिहरूले समुदायको सदस्यता स्वेच्छाले प्राप्त गर्न सक्दैन । कुनै खास भौगोलिक सीमाभित्र बाँधिएका खास पहिचान भएका व्यक्तिहरूको समूहलाई नै समुदाय भनिन्छ (शर्मा, २०६९, पृ. ९१) । समुदायको निर्माणमा कुनै एउटा मानिसको इच्छाले निर्माण हुँदैन ।

एउटा समुदायमा बसोबास गर्ने मानिसहरूमा साझा स्वामित्वको भावना रहेको हुन्छ । सामुदायिक स्वार्थ, इच्छा, रूचि, मूल्य मान्यता लगायतका क्षेत्रमा उनीहरू एक ठाउँमा उभिएका हुन्छन् । उनीहरू सामूहिक कार्यकलापमा छुट्टै निर्णयमा पुग्न सक्छन् । यसका साथै समुदायको प्रतिष्ठा अस्मिता जोगाउन र समुदायको विकास तथा व्यवस्थापन गर्न सक्षम हुन्छन् ।

विश्वदृष्टिले समुदायलाई परिस्थितिसँग समायोजन, सन्तुलन र सङ्घर्ष गर्न तथा त्यसलाई बदल्न प्रेरित गर्छ, भन्दै गोल्डमानले कृत्तिको मूल्याङ्कनमा विश्वदृष्टिका विविध आधारहरूको कोणबाट खोजी र व्याख्या हुनुपर्दछ भनेका छन् । समाजमा विश्वदृष्टि कसरी बन्छ भन्ने सन्दर्भमा उसले समाजमा कुनै एउटा वर्ग वा समूहले विभिन्न किसिमका सम्बन्ध बनाउँछ र अन्तर्क्रिया गर्दछ भनेका छन् । यस क्रममा भिन्न भिन्न पेसा, वर्ग, परिवार, परिचित, अपरिचित आदि समूहभित्र प्रत्येकले एकले अर्काका चेतनामा प्रभाव पार्दछन् र एउटा अनौठो तथा जटिल विशृङ्खलाको संरचना निर्माण गर्दछन् । यस किसिमको अवस्थामा सम्पूर्ण समुदायका एउटै विचारको निर्माण हुँदैन । यस प्रक्रियामा समान परिवेशका मानिसहरूका समूहभित्र समभाव र विचार व्यवस्थाको संरचना निर्माण सम्भव हुन्छ । सोही समाजभित्र पनि एक समुदायका विचारलाई अर्का समुदायका विचारले काट्छन् र एक अनुभूती तथा यथार्थ विचारहरू स्वतः तिरस्कृत हुन पुग्दछन् । अन्ततः साभ्का रूपमा सुसङ्गत चेतनाको निर्माण हुन्छ र त्यही सामूहिक चेतनाले विश्वदृष्टिको रूप धारण गर्दछ । यसरी निर्माण भएको विश्वदृष्टि सधैंभरि एकनास रहदैन जसरी सामाजिक संरचनामा पुरानो मूल्य मान्यता नासिदै जाने र नयाँ मूल्य मान्यता कायम हुने प्रक्रिया चलिरहन्छ । यी विविध आधारहरूले गर्दा समुदायगत विश्वदृष्टि भत्किने क्रम चलिरहन्छ (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ. २५) । साभ्का रूपमा सुसङ्गत चेतनाको निर्माण हुन्छ र त्यही सामूहिक चेतनाले विश्वदृष्टिको रूप धारण गर्दछ ।

साहित्यमा अभिव्यक्ति विश्वदृष्टिको खोजीबाट कुनै पनि समाजका मानिसहरूको सामूहिक भावनाहरूलाई स्वच्छ रूपमा बोध गर्न सकिन्छ । गोल्डमानले समाजमा साहित्यको उत्पत्ति कसरी हुन्छ भन्ने विषयको अध्ययन गरेका छन् । समूहमा मनको चेतनाले महान् व्यक्ति तथा कलाकारको निर्माणमा उत्कर्षता पैदा गर्छ । जसलाई साहित्यकारले आफ्ना सिर्जनाको काल्पनिक लोकमा व्यवस्थित रूपमा उद्घाटन गर्दछ । सामाजिक समूहको क्रियाकलाप अनुसार साहित्यकारको दृष्टिकोण परिचालित हुन्छ । समूहको क्रियाकलापले त्यस समूहका सदस्यका चेतनामा त्यस्तो काल्पनिक संरचनाको जन्म हुन्छ । जसद्वारा व्यक्तिको गतिविधिको नियन्त्रण हुन्छ । मानसिक संरचना सामाजिक घटनाहरूबाट प्रभावित हुन्छन् । मानसिक संरचनाको जन्म सामाजिक गतिविधिमा निर्भर रहन्छ । सामूहिक प्रयासबाट समाज अस्तित्वमा रहने भएकाले

समग्र रूपमा सामाजिक चेतनाबाट समुदाय क्रियाशील हुन्छ । समाजसँगको सम्बन्धले व्यक्तिलाई एउटा चेतनाको एक विशेष स्तरमा पुऱ्याउँछ जसबाट कला तथा साहित्यको जन्म हुन पुग्छ (गोल्डमान, सन् १९८०. पृ.१०४.....) । मानसिक संरचना सामाजिक घटनाहरूबाट प्रभावित हुन्छन् ।

समाजमा आर्थिक पक्षका आधारमा मात्र वर्गीय विभाजन भएको हुँदैन । यसका अतिरिक्त सामाजिक, सांस्कृतिक, परम्परा, रूढि, धर्म संस्कार, पेसा, शिक्षा आदिले समग्र समाजलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । यी पक्षहरू सबै वर्गका समुदायमा रहन्छन् ।

प्रत्येक कृति लेखकको सिर्जना हो र त्यसले लेखकका विचार तथा अनुभूतिलाई व्यक्त गर्दछ तर त्यो लेखकको नितान्त आफ्नो हुँदैन । ऊ समुदायका व्यक्तिको चिन्तनबाट प्रभावित हुन्छ । तिनलाई लेखकले आफ्नो समुदाय र समाजका अन्य व्यक्तिहरूका विचारहरूसँग जोडेर प्रस्तुत गर्छ । साहित्यिक कृतिले सामूहिक चेतनालाई अभिव्यक्त गर्ने भएकाले त्यो निजी निर्मित नभए पनि त्यस समुदायका अन्य व्यक्तिहरू पनि त्यस विश्वदृष्टिमा सहभागी हुन्छन् । वास्तवमा मान्छेहरूले एउटा सामूहिक चेतनाको निर्माण गर्छ । भिन्न भिन्न पेसा, परिवार, परिचित, अपरिचित, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका समूहमध्ये एक अर्काका चेतनामा प्रभाव पार्छन् र एउटा अनौठो जटिल तथा विशृङ्खलित संरचनाको निर्माण हुन पुग्दछ । सामाजिक समूह नै रचनाको वास्तविक विषय बन्न पुग्छ । यही विचार व्यवस्थाले नै विश्वदृष्टिको रूप प्राप्त गर्छ । यसको निर्माण प्रक्रियामा कुनै एउटा व्यक्ति नभइ सिङ्गो समुदायको सहभागिता एवम् भूमिका हुन्छ । सर्जकले रचनामा समुदायगत धारणालाई कल्पनाका माध्यमबाट व्यक्त गर्छ (पाण्डेय, २०७३, पृ. १८-१९) । कुनै पनि समाजमा विभिन्न प्रकारका मानिसहरू बसोबास गरे तापनि उनीहरूलाई समूह चेतनाले प्रभाव पारेको हुन्छ । यही समूहको सम्भावित चेतनालाई साहित्यकारले आफ्ना कृतिमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ ।

यी विविध आधारहरूले गर्दा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा नेपाली समाजमा विद्यमान सामाजिक परम्परा, रहन, सहन, लैङ्गिक विभेद, जातीय छुवाछुत, धर्म, संस्कार पुस्ताअन्तरको विचारको द्वन्द्व, पारिवारिक कलह, अनमेल विवाह, बाल विवाह,

विधवाप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोण आदि विषयले गर्दा काल्पनिक जगत्लाई गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा कोइरालाका कथाहरूलाई समुदायगत विश्वदृष्टिका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

४.३ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा', 'होड' र 'मधेसतिर' कथाहरूमा समुदायगत रूपमा रहेको सामाजिक सांस्कृतिक परम्परा, रूढि, धार्मिक परम्परा, पितृसत्तात्मक संरचनाले नारीमाथि गरेको लैङ्गिक दमन बाल विवाह, बहु विवाह, जातीय विभेद, युवा पुस्तामा पलाएको वैदेशिक मोह, पुँजीवादले निर्माण गरेको व्यक्तिवादी मानसिकताका कारण परिवारमा पुरानो पुस्ता अपहेलित र अपमानित हुँदै गइरहेको कुरालाई मूल विषय बनाइएको छ। उनका ती कथाहरूमा समुदायगत विश्वदृष्टि कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्न तल पाँचओटा कथाहरूलाई उपशीर्षक दिएर विश्लेषण गरिएको छ।

४.३.१ 'बिहा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

कथाकार कोइरालाले नेपाली समाजमा स्वीकार गरेको अनमेल विवाहलाई विषयवस्तु बनाई 'बिहा' कथा लेखेका छन्। कथामा पुरुषवादी सोचका कारणले वर्तमान पुस्ताका नारीले भोग्नु परेको असहज परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकीलाई बिहा गरेर घर ल्याएका छन्। कथामा म पात्रद्वारा घटनाहरूको वर्णन गरिएको छ। कथाको सुरुवात सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकीलाई बिहा गरी घर ल्याएको प्रसङ्गबाट भएको छ। नेपाली पुरुषवादी समाजमा यो कुरा सामान्य नै भए पनि म पात्रलाई असामान्य लागेको छ। सुब्बा कटकबहादुरले चौध वर्षकीलाई बिहा गरेर घर ल्याएको भन्ने वित्तिकै म पात्र विगतमा पुगेका छन्। उनले विगतका दिनमा एक विवाहमा सहभागी भएको प्रसङ्गलाई व्यक्त गरेका छन्। उक्त विवाहमा म पात्र जन्ति तर्फबाट सामेल भएका हुन्छन्। उनलाई बेहुलाको बारेमा खासै जानकारी नभएका कुरा घटना वर्णनमा व्यक्त गरिएको छ। विवाहको रमाइलो माहोलमा भुमिरहेका म पात्र जब बेहुलालाई देख्छन् तब बेहुलीका बारेमा कल्पना गर्न

थाल्दछन् । उमेर छिप्पिएको दुलाहाका दुलही पनि त्यस्तै उमेरका त होलान् नि यदि त्यसो भएको खण्डमा विवाहप्रतिको आफ्नो सारा उत्साह खेर जाने कुरा म पात्रद्वारा व्यक्त भएको छ । यसबाट के देखिन्छ भने दुलहा जतिसुकै उमेर छिप्पिएका किन नहुन तर दुलही भने उही रूपको नहुन् भन्ने भावना नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गर्दै कथाकारले म पात्रका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । यसबाट के देखिन्छ भने नेपाली समाजले अनमेल विवाहलाई स्वीकृति दिएको र उमेर पुगेको पुरुषले भर्खरकी बालिकासँग विवाह गर्नुलाई संस्कारको रूपमा लिएको प्रष्ट हुन्छ । यसबाट समाजमा रहेको रूढी मान्यतालाई पनि नयाँ पिँढीले विद्रोह गरेको देखिदैन । बरू दुलहीको उमेर दुलहा जस्तै भएर विवाह निरस नबनोस भन्ने कामना कथाकारले म पात्रको माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । यसले समाजमा रहेको कुसंस्कार र कुरीतिलाई बढाउन हौसला प्रदान गरेको देखिन्छ । यस कथाका माध्यमबाट कथाकारले पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण गरेका छन् ।

दुलही लिन हात्तीमा सवार दुलहातर्फ हेरि म पात्र आफू नजिकै हिड्ने एक भद्र व्यक्तिसँग दुलहाका बारेमा सोधी खोजी गर्छ । दुलहाको यो पहिलो विवाह नभएको, पहिलेकी दुलही मरेकी, उसबाट दुईवटा छोराहरू भएको र दुलहालाई घर चलाउन गाह्रो भएको हुनाले उनी दोस्रो विवाह गर्न हिडेको कुरा जानकारीमा आए पश्चात म पात्र दुलहीको बारेमा कल्पना गर्न थाल्छ । दुलाहाको त घर चलाउनु थियो, ती सानासाना केटाकेटीलाई हेरि दिने मानिस ल्याउनु थियो र पो विवाह गर्न थाले तर यिनको घर चलाउने र यिनका छोराछोरी हेरि दिन आउने दुलही कस्ती होलिन् ? ती निश्चय नै उमेर र शारीरिक रूपमा बढेकी होलिन् । नत्र कसरी घर चलाउलिन् ? कसरी छोराछोरीलाई हेर्लिन् ? उनलाई पनि त थाहा होला कस्तो घर छ र कस्ता केटाकेटी छन् । यस्तै यस्तै कुरा सोच्दै म पात्र दुलहीको बारेमा पनि निश्चिन्त भइ पूनः विवाहको रमभ्रममा रमाउन पुगेका छन् ।

जब उनीहरू दुलहीको घर पुग्छन् तब म पात्र हत्त न पत्त आफ्नो निश्चित कल्पनालाई प्रमाणित गर्न मण्डपमा पुग्छन् र उमेर पुगेकी दुलहीको प्रतीक्षा गर्न थाल्छन् तर मण्डपमा दुलाहा सुहाउँदो घर, बच्चा सम्हालि दिने उमेर पुगेकी दुलही नभइ एक चौध वर्षकी बालिका दुलहीको भेषमा मण्डपमा ल्याइ पुऱ्याउँछन् । यो दृश्यले म पात्र मर्माहित हुन पुगेको छ ।

आफ्नो सोच र कल्पना पूनः एक पटक गलत साबित भएकोमा विरक्तिएको छ । दुलहाको घर चलाउने सानासाना केटाकेटी हेरि दिने दुलही स्वयम् आफैँ केटाकेटी भएकाले दुलाहाको केटाकेटीको हेरचाह गर्न सक्ती भनेर गम्न थालेका छन् । उक्त विवाह पश्चात म पात्रलाई कुनै पनि विवाहमा सहभागी हुने साहस नजुटेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । कथाकारले प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट समाजमा हुने अनमेल विवाहप्रति वैराग्य भाव व्यक्त गरेका छन् । पितृसत्तात्मक सोचले हावी भएको यो समाजमा पुरुषले नारीहरूमाथि गर्ने दमनात्मक पूर्ण र हेयपूर्ण व्यवहार बढ्दै गएको समुदायगत विसङ्गतिवादी विश्वदृष्टि व्यक्त गरेका छन् ।

४.३.२ 'कर्नेलको घोडा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

कथाकार कोइरालाले समाजमा रहेको धन सम्पत्तिको आडमा गरिने नारी माथिको दमनलाई 'कर्नेलको घोडा' कथाका माध्यमबाट उद्घाटित गरेका छन् । समाजमा धनको आडमा अनमेल विवाह गरी नारीलाई एक वस्तुको रूपमा उपयोग गर्ने परम्परा पुस्तौँपुस्तादेखि चल्दै आएको छ । धनको आडमा उमेर छिप्पिएको व्यक्तिले कलकलाउदो भर्खरकी तरुणीसँग विवाह गर्ने परम्परा अबै पनि समुदायमा यथावत नै रहेको छ । धनले सम्पूर्ण खुसी दिन सकिन्छ भन्ने सोच ग्रस्त यो समाज आज पनि धनसँग छोरी साट्ने गर्दछ । जीवन बिताउने छोरीको इच्छा, चाहना, रहरको ख्यालै नगरी धन सम्पत्ति मात्र हेरी उमेर छिप्पिएको व्यक्तिसँग विवाह गरी दिन आज पनि यो समाज पछि नहट्ने यथार्थलाई कथाकारले कथाका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।

कथाको प्रमुख पात्र कर्नेल कर्नेलनीभन्दा उमेरले धेरै जेठो छ । कर्नेल र कर्नेलनी बिच आधाभन्दा पनि बढी उमेरले फरक छ । यसले गर्दा उनीहरूको इच्छा, रहर र सोचमा पनि फरक हुनु स्वभाविकै हो । उन्नाइस वर्षकी मस्त जवानीले भरिएकी कर्नेलनीको चाहना पैतालिस वर्षे कर्नेल पूरा गर्न असमर्थ हुन्छ । यसले गर्दा कर्नेलनी आफूलाई कर्नेलले बजारबाट ल्याइ दिएका अनेक थरीका सर सामानसँग आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा एवम् खुसी साट्न सकिदैनन् । सदैव दुःखी भइ रहन्छिन् । कर्नेल कर्नेलनीलाई खुसी पार्न जति पनि पैसा खर्च गर्दा पनि कर्नेलनी खुसी नभएको देख्दा खिन्नता व्यक्त गर्छिन् । कर्नेलले ल्याएका सामानलाई हेयको

दृष्टिले हेदै कर्नेलनी आफूलाई यी सब चिजको आवश्यकता नभएको कुरा व्यक्त गर्छिन् । कर्नेलसँग अथाह सम्पत्ति भएर पनि कर्नेलनी कर्नेलसँग खुसी हुन सकेकी छैन । कर्नेल कर्नेलनीलाई खुसी पार्न हर सम्भव प्रयास गरि रहन्छ । सोही अनुरूप एक दिन उनी कर्नेलनीलाई आफ्नो तबेला देखाउन लैजान्छन् । तबेलामा कर्नेलले रहरेले किनेको सेतो घोडा देखेर कर्नेलनी घोडातर्फ आकर्षित हुन्छिन् । आफूले चाहेको कुरा प्राप्त गर्दा भएको आनन्द महसुस गर्छिन् र उक्त घोडाको स्याहार सुसारमा आफूलाई पूर्ण रूपमा समर्पित गर्छिन् । कर्नेलनीले घोडामा आफ्नो इच्छा, चाहना पूरा भएको पाउछिन् र यसैमा मग्न भइ रमाउछिन् जुन कुरा कर्नेललाई असह्य हुन्छ र आफ्नो रोष यसरी व्यक्त गर्छन् :

“तिमीलाई के को दुःख छ र यो सबै मलाई सुनाउँछ्यौ ? तिम्रो मनमा के को अशान्ति छ र घोडाको सुश्रुषा गरेर तिम्रीलाई शान्ति ? तिम्रो मेराप्रति पनि त कर्तव्य छ नि, घोडालाई गरेको जति पनि कहिले एकछिनका लागि मेरो विचार गर्छ्यौ ? साँचो भन्नुं, मलाई घोडादेखि ईर्ष्या छ तिम्रो चालाले कर्नेलनी”(पृ.३२) । कर्नेलले ल्याएका सामानलाई हेयको दृष्टिले हेदै कर्नेलनी आफूलाई यी सब चिजको आवश्यकता नभएको कुरा व्यक्त गर्छिन् ।

उपर्युक्त कथांशलाई हेर्दा आफ्नी श्रीमती खुसी भएको हेर्न सक्दैनन् । आफ्नी श्रीमतीको इच्छा, भावना र रहरेको कदर गर्न सक्दैनन् । श्रीमती भनेका श्रीमान्का भावना अनुरूप चलनु पर्दछ त्यो भन्दा पर उनीहरूले कुनै पनि किसिमको सोच र व्यवहार गर्न हुँदैन । यदि त्यसो गरेको खण्डमा पुरुष अहम्मा ठेस लाग्न पुग्छ र पुरुषमा ईर्ष्या पैदा हुन जान्छ । सोही ईर्ष्याको कारण पुरुष जस्तो सुकै कदम उठाउन पनि पछि नहट्ने कुरालाई कर्नेल आफूले रहरे गरी किनि ल्याएको घोडामाथि गोली प्रहार गरी हत्या गर्न पनि नडराएको अवस्थाले प्रमाणित गर्दछ । श्रीमती आफूसँगभन्दा घोडासँग खुसी भएको कुरा कर्नेलका लागि कति सम्म असह्य भयो भने उसले घोडालाई गोली हानी मार्न पनि पछि परेन । ऊ आफैँ कर्नेलनीलाई तिम्रो त यो लाउने खाने खुसी हुने उमेर हो भनि भन्दथ्यो तर जब कर्नेलनी सही अर्थमा खुसी हुन चाही तब कर्नेललाई त्यो सह्य हुन सकेन र कर्नेलनीको खुसी घोडा मार्न पछि हटेन । यसबाट के प्रस्टिन्छ भने पुरुषवादी सोचले ग्रस्त यो समाज आफू अनुकूल नारी खुसी भै देओस् न कि नारी

आफू अनुकूल । यदि नारी आफू अनुकूल खुसी हुन चाहेको खण्डमा यो पुरुषवादी समाजका लागि असह्य हुने पितृसत्तात्मक समुदायगत विश्वदृष्टि कथामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

४.३.३ 'पवित्रा' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

कथाकार कोइरालाले 'पवित्रा' कथाका माध्यमबाट नारी मनको अवस्थालाई समाजका मानिसहरूले बुझ्न नसकेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । यो संसारको सृष्टि नै नारी पुरुषको सहकार्यमा चल्ने एक प्रक्रिया भए पनि समाजले नारी अस्तित्वलाई महत्त्व दिन सकिरहेको छैन । कथाकी प्रमुख पात्रको रूप र बाहिरी आकर्षक त्यति लोभ लाग्दो छैन तर उनी भित्र रहेको गुण भने अतुलनीय रहेको छ । उनी जहिल्यै घरमा बसी काम गर्छिन् आफ्नो कर्तव्य निभाउँछिन् । हेर्दा र देख्दा फोहोरी जस्ती भए पनि मनकी सफा छिन् र आफ्नो वरपरको वातावरण पनि सफा राख्छिन् । रहदा बस्दा जनावरको त माया लाग्छ पवित्रा त भन्नु मान्छे । रहदा बस्दा केशवदेवप्रति सम्पूर्ण जिम्मेवारी निभाउँदा निभाउँदै उनी नजानिदो पाराले केशवदेवमाथि आफ्नो मात्र हक लाग्छ भन्ने धारणाको विकास गर्न पुग्छिन् । यस्ता किसिमका विविध कारणहरूले गर्दा केशवदेवलाई भेट्नका लागि अड्डाबाट आएका व्यक्तिहरूका लागि उनी यस्तो जवाफ दिन्छिन् :

“हुनुहुन्न हुनुहुन्न ।”“यी कहाँका नाठाहरू आएर बाबुको समय नष्ट गर्छन् ।” (पृ.३७) यो संसारको सृष्टि नै नारी पुरुषको सहकार्यमा चल्ने एक प्रक्रिया भए पनि समाजले नारी अस्तित्वलाई महत्त्व दिन सकिरहेको छैन ।

उपर्युक्त कथांशले के प्रष्ट्याउँदछ भने कथाकी प्रमुख पात्र पवित्रा घरमा कोही आएको मन पराउँदिनन् । यसका साथै केशवदेवलाई खोजी गर्दै आएकालाई त भन्नु उनी रूखो बोलि व्यवहार गर्छिन् । अड्डा अफिसको काममा घोटिएर घर आएका केशवदेवलाई कुनै पनि किसिमको तनाव र समस्या सिर्जना नहोस् भन्नेमा उनी सतर्क देखिन्छिन् । जसको परिणाम स्वरूप घरमै भएका केशवदेवलाई भेट्न आएका मानिसहरूलाई पनि उनी छैनन् भनि फर्काइ दिन्छिन् ।

केशवदेवको भान्सेको रूपमा त्यस घरमा प्रवेश गरेकी पवित्रा विस्तारै घरका सम्पूर्ण कामहरू गर्दै जान्छिन् । यसैगरी केशवदेवको एक श्रीमतीले जसरी स्याहार सुसार गर्छिन् । केशवदेवलाई के आवश्यक छ, के मन पर्छ, के मन पर्दैन सबै कुराको बडो ध्यानपूर्वक विचार पुऱ्याउँछिन् । एक किसिमले उनी आफूले आफूलाई त्यस घरको नोकनी नभइ मालिकनी सम्झिन्छिन् । उनका सोचहरू त्यतिबेला टुट्छन् जतिबेला केशवदेव विवाहको तयारीमा जुटेको कुरा थाहा पाउँछिन् । उक्त कुरा थाहा पाएको दिन पवित्रा दिनभरी कसैसँग पनि नबोली काम मात्र गरिरहन्छिन् । साँझ केशवदेव अड्डाबाट फर्के पछि आजसम्म आफूले काम गरेको ज्याला नपाएको कुरा व्यक्त गर्छिन् । केशवदेवले पनि तिम्रो ज्याला बैँकमा जम्मा गरि दिएको कुरा जानकारी गराउँदै किन चाहियो र अहिले भनि प्रश्न गर्दा पवित्रा हामी खर्च गर्ने हो भनि जवाफ दिन्छिन् । आफ्नो श्रमको ज्याला उनी सुनको चुरा र राम्रो कपडा किन्नमा खर्च गर्छिन् । विवाहको दिन गाउँ वरपरका महिला भेला गराइ रत्यौली खेल्छिन् र आफ्नो ज्यालाबाट किनेको राम्रो कपडा लगाइ मसँग बिहे गर्ने कोही छ ? भन्दै रत्यौली खेल्ने क्रममा बेहुला बन्नेको गोडा समातेर खुब रून्छिन् । यसबाट के देखिन्छ भने पवित्रा भित्र पनि विवाह गरी घरजम बसाउने इच्छा रहेको कुरालाई प्रष्ट्याउँदछ । आफ्नो घर परिवार होस् भन्ने चाहना सबैको हुन्छ तर यी सबै इच्छा चाहना ओभेलमा परेको देखिन्छ ।

आफ्नो रहर पूरा नभए पनि मालिकको खुसीमा पवित्रा पनि हाँसी खुसी सहभागी भएकी छिन् । आफ्नो पारिश्रमिकबाट पाएको ज्यालाले बनाएको सुनको चुरा आफ्नो तर्फबाट दुलहीका लागि उपहार भनि चढाएकी छिन् । यसबाट उनमा अग्रजको महत्त्व भल्किन्छ । ठूलाले सानाका लागि गरिने जिम्मेवारीपूर्ण व्यवहारलाई पनि प्रष्ट्याउँदछ । केशवदेवको विवाहपूर्व घरका केशवदेवका सम्पूर्ण जिम्मेवारी निभाउने पवित्रा विवाह पश्चात केही मात्रामा खुकुलो भएकी छिन् । जिम्मेवारीहरूबाट मुक्त भएकी छिन् र अब त आफू बूढी भएको भावोक्ति व्यक्त गरेकी छिन् । कथाकी प्रमुख पात्र पवित्राले जसलाई आफ्नो सर्वस्व ठानी सम्पूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गरिन् उसैले उनको मनोभावनालाई बुझ्न नसक्दा आफैँ भित्र खुम्चन विवश भएको सङ्कुचित समुदायगत विश्वदृष्टि उद्घाटित भएको अभिव्यक्ति पाउन सकिन्छ ।

४.३.४ 'होड' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

पुरुष प्रधान समाजमा नारीको अस्तित्व र स्थान कुन ठाउँमा रहेको छ भन्ने कुरालाई 'होड' कथाले प्रस्तुत गरेको छ । कथाकारले समाजको नजरमा स्त्री जातिको कुनै मोल नभएको पुरुषको लागि उपभोगमा मात्र उपयोग हुनु बाहेक अरु कुनै अस्तित्व नभएको तीतो यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । कथाको प्रमुख पात्र पद्म र पद्मा बिच स्त्री जातिलाई लिएर होड चल्दछ । पद्म नारी जाति भनेका शक्तिहीन हृदयको अस्थायी उमङ्गमा बगिबगि हिड्ने । समाजमा तिनीहरूको स्थान नै किन छ ? तिनीहरूको जिम्मेवारी नै के छ र ? लोग्ने मानिसको सुखको प्राप्तिमा सहायक हुनुबाहेक जस्ता शब्दहरू प्रयोग गर्दछन् जुन पद्माको लागि असह्य भइ प्रमाणका लागि पन्ध्र दिनको म्याद राखी स्त्री जाति निर्धो र चरित्रहीन छ छैन भनि दुलहा र दुलही बिच होड चल्दछ । दुलहा निर्धो र चरित्रहीन साबित गर्न लागि पर्दछ भने दुलही निर्धो र चरित्रहीन छैन भन्ने साबित गर्न लागि पर्दछे । त्यसको लागि गाउँकै एक विधवालाई केन्द्रमा राखी बाजी थापिन्छ र दुवै जना आ-आफ्नो बाजी सफल पार्न लागि पर्छन् ।

आ-आफ्नो भनाइ र सोच साबित गर्नका लागि दुवैजना आलोपालो उक्त विधवाको घर जाने गर्दछ । सोही क्रममा पद्मलाई विधवा आफ्नो खुसी व्यक्त गर्छिन् । आइरहन आग्रह गर्छिन् तर पद्मा भने उनलाई सौताको नजरले हेर्छिन् र हेयको भावना आफ्नो मनमा जागृत गर्छिन् । जसको परिणाम स्वरूप अनाहकमा रिसाउने, भर्कीफर्की गर्ने गर्दछिन् । मनमा अशान्तिको कालो बादल मडारिएर आँखाबाट आँसु बनि भाँदछिन् । विधवाको भावभङ्गीमा उनी ईर्ष्याले जलेर भुतुक्क हुन्छिन् । यसबाट के देखिन्छ भने यो समाजमा विधवा जीवन बिताइ रहेकी कुनै पनि महिलालाई खुसी हुने अधिकार छैन । हाँसेर दुई वचन मीठो बोली वचन कसैका लागि खर्च गर्नु अपराध गर्नु बराबर हुन जान्छ । उनको खुसी देखेर खुसीमा रमाउनुपर्ने यो समाज उनी सदैव दुःखी नै भएको हेर्न चाहान्छ । पद्माले उक्त विधवाप्रति प्रकट गरेको रोषले यसैको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

नेपाली समाजमा नारी भएर पनि एक नारीले अर्की नारीको भावनाको कदर गर्न नसकेको विडम्बनापूर्ण स्थितिलाई कथाकारले कथाको माध्यमबाट उद्घाटन गरेका छन् । पुरुषप्रधान समाजले लगाइ दिएको चशमा लगाइ नारीलाई हेर्ने परम्परा परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको कुरालाई पनि कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । एउटी नारीले अर्की नारीमाथि विश्वास र

भरोसा गर्न नसक्दा पुरुष प्रधान समाजले लगाएको लाञ्छना र आरोपलाई पनि सहर्ष स्वीकार गर्नु परेको विडम्बनापूर्ण यथार्थको उद्घाटन कथाकारले गरेका छन् । नारी स्वयम् आफूमाथिको विश्वास र भरोसालाई मजबुत बनाउन नसक्नाले यो समाजमा अस्तित्वविहीन निर्धो, चरित्रहीन, शक्तिहीन र पुरुषको लागि एक उपभोग्य वस्तुबाहेक अरु हुन नसकेको समुदायगत विश्वदृष्टिलाई उद्घाटन गरेको देख्न सकिन्छ ।

४.३.५ 'मधेसतिर' कथामा अभिव्यक्त समुदायगत विश्वदृष्टि

'मधेसतिर' कथामा नेपाली समाजमा व्याप्त रहेको गाँस, बासको लागि नेपालीहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सर्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको चित्रण गर्नु कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ । कथामा प्रमुख पात्रका रूपमा एक विधवालाई चित्रण गरिएको छ । श्रीमान् मरे पश्चात उक्त घरमा सासु ससुराको रात दिनको टोकसो सहन गर्न नसकी नयाँ जीवनको सुरुवात गर्ने लालसामा उक्त विधवा आफू जन्मे हुर्केको ठाउँ छोड्न विवस छिन् भने गोरे, धने, भोटे र बुढो भने खान र बस्न पाइने आशामा आफ्नो जन्मथलो छोड्न बाध्य भएका छन् । कहाँ जाने ? के गर्ने ? केही टुङ्गो नलागी यात्रारत यी यात्रीहरू यात्राका क्रममा भेटिएका हुन्छन् र बाँकी यात्रा सँगसँगै गर्ने उद्देश्यका साथ सँगसँगै रहन्छन् । त्यसमध्ये गोरे जवान रहेको हुँदा विधवा आफ्नो सपना पूरा हुनेमा हुक्क हुन्छिन् र अरूकोभन्दा गोरेको विशेष ख्याल राखिन्छिन् । गोरेसँग आफ्ना सपना र योजनाहरू साट्छिन् तर गोरे भने उतिसारो नबोल्ने हुनाले उनको मनमा के छ कसैले पनि चाल पाउन सक्दैनन् । यात्रारत यी चार पुरुषहरू मधेस गई गाँस र बासको जोहो गर्न सकिने र बाँकी जीवन कहिले भारी बोकेर र कहिले भोकै पेट सुत्नु पर्ने अवस्थाबाट मुक्त भइएला भन्ने आशाका साथ अघि बढिरहेका छन् भने विधवा चाहिँ बिहेवारी गरी घरजम गर्ने सपनाका साथ मधेस भरिरहेकी छिन् । बिहे गर्नका लागि र घरखेत किन्नका लागि आफूसँग केही रकम र गहना समेत भएको कुरा गोरेसँग व्यक्त गर्छिन् । एक किसिमले भन्ने हो भने विधवा गोरेलाई लोभ्याउछिन् आफूसँग विवाह गर्नको लागि तर उनको सपना तब चकनाचुर हुन्छ जब गोरे उनका गहना पैसा सबै कुम्ल्याएर उनीहरूलाई बिच बाटोमै छोडी भाग्दछ । उमेर ढल्किन लागि सकेकी विधवा त्यही गहना र पैसाको आडले आफ्नो नयाँ जीवन सुरू गरूला भन्ने सपनाका साथ गोरेसँग आफ्ना रहर सपनाहरू सजाएकी

विधवाले सपना यसै खेर जाने भो भनि पिर गर्छिन् । धने, भोटे र बुढो भने मधेस पुगोकोमा हर्षित हुन्छन् । विधवा आफ्ना रहर सपना टुटेकोमा मधेस पुग्दा पनि खुसी हुन सकिदैनन् । यसबाट के देखिन्छ भने अवसरको मौकामा हरकोही ताक पारेर बसिरहेका हुन्छन् । यदि आफू समयमै सजग हुन नसकेको खण्डमा आफ्ना जीवनप्रतिको सपना र योजना टुटिजान कति पनि बेर नलाग्ने यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ । हरकोही अवसरवादी हुने र मौकाको खोजिमा रहने हुँदा कसैलाई कसैको सपना र भावनाको कुनै पनि किसिमको कदर नहुने हुँदा सबैजना आ-आफ्नै स्वार्थ सिद्धमा तल्लिन रहने हुँदा आफ्नो फाइदा र स्वार्थसिद्धका लागि बिना सोच विचार कसैलाई प्रलोभनमा पार्न खोच्दा आफ्नो अस्तित्व नै धराप पर्न सक्ने समुदायगत विश्वदृष्टिलाई कथाकारले कथाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् ।

४.४ निष्कर्ष :

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि अभिव्यक्त भएको छ । उनका कथामा नेपाली समाजमा प्रचलित रूढि प्रथा, अनमेल विवाह, बाल विवाह, सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध, धार्मिक मान्यता, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना आदिको उपस्थिति सशक्त रूपमा रहेको पाइन्छ । एउटी नारीले नै अर्की नारीमाथि विश्वास र भरोसा गर्न नसकी पुरुषले लगाएका हरेक आरोप स्वीकार गरी बाजी हारेको स्वीकार गर्ने पद्मको सहमतिपूर्ण अभिव्यक्तिलाई 'होड' कथाले पुष्टि गरेको छ । पुरुषले नारीलाई भोग्या वस्तुका रूपमा हेर्दै अनमेल विवाह, बाल विवाह गरेर उनीहरूको जीवन बरबाद गरी दिने प्रभुत्वशाली विश्वदृष्टि पुरुष समाजमा रहेको छ । समुदायको संरचनामा आफ्नो प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने र त्यस क्रममा नारी पुरुषका बिचमा रहँदै आएको अन्तरविरोधपूर्ण समुदायगत विश्वदृष्टिको निर्माण गरेको छ ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टिलाई चित्रण गरेको छ । समुदायमा रहेको अनमेल विवाह, बालविवाह, रूढी परम्परा, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको उपस्थित रहेको छ । 'बिहा' कथाले समाजमा रहेको अनमेल विवाह, बालविवाहको सामाजिक संरचनालाई उद्घाटन गरेको छ । श्रीमती मरेकी दुई वटा बच्चाको बाबुले चौध

वर्षकी बालिकासंग विवाह गर्नु सामाजिक परम्पराको निरन्तरता भनी पगरी गुथाउनुले रूढी प्रथाको चित्रण गर्दछ । त्यसैगरी 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा', र 'होड' कथाले पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको चित्रण गर्दछ । जहाँ पुरुष नै सर्वेसर्वा हुने र नारी अस्तित्वको कुनै गुञ्जायस नै नहुने तीतो यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । नारीले आफ्ना इच्छा रहरहरू आफूमै सीमित राखी पुरुषको इच्छा र भावना अनुरूप चलनु पर्ने कुरूप सामाजिक संरचनाको ऐना प्रस्तुत गरेको छ । यसलाई पनि समुदायगत विश्वदृष्टिको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैगरी 'मधेसतिर' कथाले पनि विधवाप्रति यो समाजले गर्ने व्यवहार, राख्ने धारणाको उजागर गरेको छ । कोही पुरुष केही कारणवश मृत्युवरण गर्न पुगेमा त्यसको सम्पूर्ण आरोप एक निर्दोष नारीमाथि थोपर्ने अन्धविश्वासी र रूढी समाजको उद्घाटन 'मधेसतिर' कथाले गरेको छ । श्रीमान्को अभावमा एकली भएकी नारीलाई सहानुभूति र साथ दिनु त कता हो कता उनलाई बाँच्नै मुस्किल गराउने ढोङ्गी समाजको चित्रण प्रस्तुत 'मधेसतिर' कथामा कथाकारले व्यक्त गरेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने समुदायगत विश्वदृष्टिका यिनै विविध रूपहरूलाई कथाकार कोइरालाले आफ्ना कथामा स्पष्ट चित्रण गरेका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधप्रबन्ध *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि* शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा लुसिएँ गोल्डमानको प्रमुख मान्यता

विश्वदृष्टिको पहिचानका निमित्त कोइरालाका दुईओटा कथा सङ्ग्रहका बीस कथाहरूमध्ये चौध ओटा कथाहरू मात्र लिएर तिनको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । विश्वदृष्टिको पहिचानका निमित्त प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई पाँच ओटा परिच्छेदमा सङ्गठित गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेदमा शोधप्रबन्धको परिचय दिइएको छ । यसै परिच्छेदमा शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित समस्या कथन सहित तीन ओटा समस्यामूलक प्रश्नहरू रहेका छन् । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथालाई लिएर यसभन्दा अघि गरिएका पूर्वकार्यको विवरण कालक्रमिक रूपमा राखिएको छ । कोइरालाका कथासँग सम्बन्धित थुप्रै अध्ययन भए तापनि शोधप्रबन्ध शीर्षक सम्बद्ध अध्ययन नभएकाले यस अध्ययनको महत्त्व रहेको छ । एउटै अध्ययनमा सबै कुरा अध्ययन गर्न असम्भव हुने भएकाले अध्ययनको सीमाङ्कन गरिएको छ । अध्ययनलाई वस्तुनिष्ठ, तार्किक, विश्वसनीय र वैधता प्रदान गर्नाका लागि पुस्तकालयबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी अध्ययन विश्लेषण सहित निगमनात्मक विधिको ढाँचामा व्यवस्थित गरी शोधप्रबन्धको परिच्छेदगत रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिअन्तर्गत विद्यमान र सम्भाव्य यथार्थको चिनारी दिदै विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथासङ्ग्रहका कथामा विद्यमान र सम्भाव्य यथार्थको पहिचान गरी विश्लेषण गरिएको छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाले समाजको विद्यमान यथार्थलाई वास्तविक रूपमा कसरी चित्रण गरेका छन् र उनका कथाले समाजको सम्भावित यथार्थको उद्घाटन गर्न कति सफल छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । उनका कथाले फोटोग्राफरले व्यक्तिको वास्तविक चित्र उतारे जस्तै विद्यमान समाजको चित्रण गर्न सफल छन् भने कतिपय कथाले आगामी समयको सूचनालाई अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा वास्तविकताको नजिक रहेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेदमा विश्वदृष्टिको सैद्धान्तिक परिचय दिदै विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा आर्थिक रूपमा सम्पन्न वर्ग, सामाजिक प्रतिष्ठाका हिसाबले उच्च वर्गले समाजका निम्न वर्गमाथि गर्ने अन्याय अत्याचार शोषणको चित्रण गरिएको छ । यसका साथै उच्च पेसा अँगाल्नेहरूले पनि जीविकोपार्जनका लागि रिक्सा तान्ने, चाकरी गर्नेहरूप्रति अत्यन्तै अपमानित

व्यवहार गर्ने गरेको देखिन्छ । निम्न आर्थिक अवस्था भएका तथा सामाजिक हिसाबले शोषित निम्न वर्गीय विश्वदृष्टिको विश्लेषण गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा मूलतः सहरिया तथा ग्रामीण समुदायमा प्रचलित परम्परागत सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, धार्मिक अवस्थालाई चित्रण गरिएको छ । यसमा अशिक्षित नेपाली समुदायमा व्याप्त कुरीति र कुसंस्कारलाई निरन्तरता दिदा वर्तमान शिक्षित पुस्ता पनि अधीनस्थ बनेका छन् भने उनका कतिपय कथामा प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुँदै गएको पाइन्छ । ज्वरो आइ थला पर्दा पनि मालिकले रिक्सा तान्नेप्रति कुनै पनि किसिमको मानवीय भावना राख्न नसक्दा जागिर छोड्नुलाई विद्रोहात्मक चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । शोधप्रबन्धको अन्तिम परिच्छेद पाँचौ हो । यसमा परिच्छेदगत सारांश प्रस्तुत गरी शोधप्रबन्धको निष्कर्षका साथै आफूले खोज अनुसन्धान गरेको समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विश्वदृष्टि शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धका शोधसमस्यामा उल्लिखित तीनओटा शोधप्रश्नहरूको विश्लेषण माथिका दोस्रो, तेस्रो र चौथो परिच्छेदमा गरिएको छ । ती विश्लेषणबाट प्राप्त समाधानलाई तल निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थको चित्रण के कसरी गरिएको छ ? भन्ने प्रश्न प्रस्तुत अध्ययनको पहिलो समस्याका रूपमा रहेको छ । दोस्रो परिच्छेदमा यस समस्याको समाधान पहिल्याइएको छ । शोधसमस्याको समाधानका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

समाजले अवलम्बन गरेका सांस्कृतिक परम्परा, रूढि, प्रथा, पितृसत्तात्मक संरचनाले नारीमाथि गरेको लैङ्गिक विभेद, जातीय विभेदपूर्ण अवस्थाले नेपाली समाजको विद्यमान यथार्थलाई अभिव्यक्त गरेको छ । उदाहरणका रूपमा 'विहा' कथामा अनमेल विवाह वा भनौ बाल विवाह गरी पितृसत्ताको निर्णय र इच्छा बमोजिम चौध वर्षकी बालिकालाई उमेर छिप्पिएको पहिलाकी

श्रीमती मरेकी, दुई दुई ओटा छोराको बुबासँग विवाह गराइ दिएको घटनाले प्रष्ट पार्दछ । त्यसैगरी 'पुस्तक' कथामा सम्बन्धित निकायले समयमै ध्यान पुऱ्याउन नसक्दा नेपालको तराईका कतिपय भू-भाग अझै पनि डुबानको खतरामा रहेको विद्यमान यथार्थलाई सङ्केत गरेको छ ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समाजमा व्याप्त रहेको रूढि प्रथा, नारी हिंसा, कुसंस्कार, वर्गीय विभेद शोषणको विद्यमान यथार्थलाई चित्रण गरेका छन् । समाजमा रहेको परापूर्व कालदेखि वर्तमान समयसम्म विद्यमान रहेको वर्गीय विभेदको यथार्थलाई 'दोषी चश्मा', 'स्कूल मास्टर' र 'रिक्सा तान्ने' कथामार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । उपर्युक्त कथामा सम्पत्ति र शक्ति वा सत्ताको आडमा सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गमाथि गर्दै आएको शोषण दमनलाई विद्यमान यथार्थसँग सामजस्य गरिएको छ । त्यसैगरी 'विहा', 'कर्नेलको घोडा', 'सखी', र 'मधेसतिर' कथामार्फत समाजमा व्याप्त रहेको पितृसत्तात्मक सोचको उजागर गरेको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले नारीलाई कुन रूपमा हेरेको छ भन्ने विद्यमान यथार्थको उद्घाटन गरेको छ । यो समाजको रूढि परम्परा र पितृसत्तात्मक सोचको विद्रोह स्वरूप घर छोडी मधेसतिर हिडेकी विधवा र आफू कुनै सामान नभइ मानिस वा एक प्राणी भएको प्रमाण पेस गर्न आफ्नो खुसीमा तल्लीन भइ रमाउन खोज्ने कर्नेलीको कदमलाई सम्भावित यथार्थतर्फ सङ्केत गर्न सकिन्छ ।

(२) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा अभिव्यक्त वर्गीय विश्वदृष्टिको अभिव्यक्ति के कस्तो छ ? भन्ने प्रश्न प्रस्तुत अध्ययनको दोस्रो समस्याका रूपमा रहेको छ । तेस्रो परिच्छेदमा यस समस्याको समाधान पहिल्याइएको छ । शोधसमस्याको समाधानका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

नेपाली समाजमा उच्च वर्ग र निम्न वर्ग गरी दुई वर्ग रहेको देखिन्छ । आर्थिक रूपले सम्पन्नहरूको हातमा अथाह सम्पत्ति रहेकाले गरिबको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ । समाजमा सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, पेसागत, जातीय आदि आधारमा नयाँ नयाँ वर्गको निर्माण भइरहेको हुन्छ । शक्ति सम्पत्ति आर्थिक अवस्था, शिक्षा, लगायतका विषयमा

प्रभुत्वशाली भूमिकामा रहेका वर्गले निम्न वर्गमाथि आर्थिक शारीरिक तथा मानसिक शोषण गरेर आफ्नो सर्वसत्तावादी विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरेका छन् । उदाहरणका लागि 'स्कूल मास्टर' कथामा शिक्षक नन्दराजले विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तरमाथि उकास्नका लागि दिएको सुभावालाई बहिष्कार गरी प्रधानाध्यापकले आफ्नै निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्न निर्देशन दिएको छ । त्यसैगरी 'दोषी चश्मा' कथामा केशवराजबाट भएको अनजानवश गल्तीका कारण रातदिन मानसिक रूपमा प्रताडित भएको छ ।

कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'दोषी चश्मा', 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी', र 'स्कूल मास्टर' कथामा वर्गीय दृष्टिकोणको प्रयोग गरिएको छ । समाजमा रहेको सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति गर्ने सोच र व्यवहारको चित्रण गरेको छ । सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्गहरू मानिस हुन नसकेको तीतो यथार्थलाई चित्रण गरेको छ । विपन्न वर्गहरू सधैं भरि आफ्नो रोजीरोटीको लागि सम्पन्न वर्गप्रति नै आश्रित हुनुपर्ने तीतो सामाजिक संरचनाको उद्घाटन गरेको छ । एक पेट खान कै लागि विपन्न वर्गहरू सम्पन्न वर्गका लागि दिनरात केही नभनी मेसिन जसरी अहोरात्र खट्नुपर्ने विवशतापूर्ण अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उपर्युक्त कथामा प्रमुख पात्रहरू सम्पन्न र सत्तासीन भनाउँदाहरूको सामू निरीह बन्न विवश भएको कटु यथार्थलाई कथाकारले स्पष्ट ढङ्गले चित्रण गरेका छन् । आफ्नो कुनै गल्ती नहुँदा पनि सजायको भागिदार बन्नुपर्ने भयले सिर्जित केशवराजको मानसिकताले विपन्न वर्गहरू सम्पन्न वर्गबाट कतिसम्म दमित र शोषित भएका रहेछन् भन्ने कुरालाई उद्घाटन गरेको छ । त्यसैगरी 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथामाफर्त पनि समाजमा रहेको सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति गर्ने व्यवहारको चित्रण गरेको छ । आफू शक्तिशाली भएको घमण्डमा आफूभन्दा तल्लो दर्जाको व्यक्तिले दिएको राय सल्लाह राम्रै भए पनि त्यसलाई बहिष्कार गर्नुले शक्तिशाली व्यक्तिले कमजोर व्यक्तिमाथि गर्ने व्यवहारको चित्रण 'स्कूल मास्टर' कथामाफर्त चित्रण गरेको छ । त्यसैगरी सम्पन्न वर्गका लागि विपन्न वर्ग एक मानव नभइ केवल आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्ने मेसिन मात्र भएको तथ्यलाई 'स्वेटर', 'रिक्सा तान्ने', 'महाराजको सवारी' र 'स्कूल मास्टर' कथाले उद्घाटन गरेको छ । आफन्तका लागि भनेर आराम विराम, रातदिन केही नभनी अहोरात्र खटि रह्यो उनीहरूकै नजरमा खट्नेको कुनै मूल्य

नै नभएको तीतो यथार्थलाई कथाकारले 'रिक्सा तान्ने' कथामार्फत उद्घाटन गरेका छन् । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने कथाकार कोइरालाका कथामा वर्गीय दृष्टिविन्दुलाई प्रस्तुत गरिएको छ भन्न सकिन्छ ।

(३) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टि के कस्तो छ ? भन्ने प्रश्न प्रस्तुत अध्ययनको तेस्रो समस्याका रूपमा रहेको छ । चौथो परिच्छेदमा यस समस्याको समाधान पहिल्याइएको छ । शोधसमस्याको समाधानका रूपमा निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

मानव समाज भौतिक जगत्को विकासको उच्चतम अवस्था हो । यो एउटा प्रणाली हो जसको मुख्य तत्त्व मान्छे ऐतिहासिक विकास प्रक्रियाको विषयी हो । मान्छे बिनाको समाज परिकल्पना गर्न असम्भव छ । समुदाय भन्नाले साझा उद्देश्य र समान आवश्यकतामा आधारित मानिसहरूका समूहलाई बुझाउँछ । एउटा निश्चित भूगोलमा बसोबास गर्ने समुदायले खास धर्म, संस्कृति, रूढि प्रथा, मूल्य मान्यता अवलम्बन गरेका हुन्छन् । खास भूगोलमा बसोबास गरेका समुदायमा हामी एउटै हौं भन्ने विचारको विकास भएको हुन्छ । एउटै जीवन पद्धति, नियम परम्परा, सांस्कृतिक पर्वहरू मान्ने भावनात्मक एकता कायम भएका मानिसहरू एउटै समुदायमा रहेका हुन्छन् र उनीहरूको क्रियाकलापले समुदायगत विश्वदृष्टिको निर्माण गर्दछ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा नेपाली समाजमा प्रचलित रूढि परम्परा, सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यता, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण नारीले भोग्नुपर्ने, अनमेल विवाह, बाल विवाह, बहुविवाह आदि विद्यमानमा पनि समुदायमा कायम रहेको तथ्य माथि प्रकाश पारेका छन् । यस्ता मान्यताहरू व्यक्ति विशेषले नभइ सिङ्गो समाजले नै अँगाल्दै आएका समुदायगत विश्वदृष्टिको निर्माण भएको छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'बिहा', 'कर्नेलको घोडा', 'पवित्रा', 'मधेसतिर' र 'होड' कथालाई समुदायगत विश्वदृष्टिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यी कथाहरूमा समुदायमा रहेको विकृति, विसङ्गती, कुरीति, कुसंस्कार, कुप्रथाहरूको चित्रण गरेको छ । समाजमा रहेको बाल विवाह, अनमेल विवाह, पनि कुरीति र कुप्रथाको रूपमा रहेको छ । 'बिहा' र 'कर्नेलको घोडा'

कथाले यीनै कुप्रथाको चित्रण गरेको छ । सम्पत्ति र शक्तिको आडमा पितृसत्तात्मक सोचको उद्घाटन 'बिहा' र 'कर्नेलको घोडा' कथाले गरेको छ । सम्पत्तिको आडमा पुरुष आफूले चाहे अनुरूप नारीलाई एक भोग्य वस्तुको रूपमा उपभोग गर्नका लागि पछि नपर्ने सङ्कीर्ण सोचको उद्घाटन गरेको छ । सम्पत्तिकै आडमा नारीलाई घरको कुनै सामान सरह व्यवहार गरिने सामाजिक संरचनाको चित्रण कथाकारले गरेको छ । त्यसैगरी 'पवित्रा' र 'होड' कथाले पनि समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोचको उद्घाटन गरेको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा नारी अस्तित्व र उपस्थितिको कुनै अर्थ नरहेको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ । नारी मनोभावना र संवेदनालाई लत्याइएको छ । एक नारीले अर्की नारीको लागि समभाव राख्न नसकेको कटु यथार्थलाई कथाकारले 'होड' कथामार्फत प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैगरी एक विधवालाई यो समाजले अनेकन लाञ्छना लगाइ बसी खान नदिने समाजको कुरूपतालाई ऐनामा देखाए सरि देखाएको छ । श्रीमान्को मृत्यु हुनुमा एक निर्दोष नारीलाई नै दोषारोपण गर्ने सामाजिक कुसंस्कारको उद्घाटन कथाकारले मधेसतिर कथामार्फत गरेको छ । आफू जन्मि, हुर्कि, खाइखेली गरेको ठाउँलाई चटकै छोडी आएकी एक स्त्रीको त्यागलाई सम्मान गर्नु त कता हो कता उल्टै श्रीमान् टोकुवाको दोषारोपण गरी मर्नु र बाँच्नुको दोसाँधमा उभ्याउने समाजको कुरूप सोच र व्यवहारलाई कथाकारले 'मधेसतिर' कथामार्फत उद्घाटन गरेको छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने कथाकार कोइरालाका कथामा समुदायगत विश्वदृष्टिको प्रयोग भएको छ, भनि भन्न सकिन्छ ।

५.३ समग्र निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका दोषी चश्मा र श्वेत भैरवी कथामा सङ्ग्रहित बीस ओटा कथाहरू मध्ये चौध ओटा कथाहरूलाई विश्वदृष्टिको आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यी कथालाई विश्वदृष्टिका विद्यमान तथा सम्भावित यथार्थ, वर्गीय तथा समुदायगत विश्वदृष्टि जस्ता मान्यताका आधारमा केलाइएको छ । कोइरालाका कथाहरूले परापूर्व कालदेखि वर्तमान समयसम्म पनि यथार्थका रूपमा रहिरहेको सोच तथा विभेदपूर्ण व्यवहारहरूलाई विद्यमान तथा सम्भावित यथार्थको चित्रण गरेको छ भने अब पनि आफ्नो सोच तथा व्यवहारमा परिवर्तन नल्याउने हो भने त्यसले भविष्यमा समेत निरन्तरता पाउने

सम्भावित यथार्थतर्फ समेत सङ्केत गरेको छ । पितृसत्तात्मक सोच, सम्पन्न र विपन्न वर्गका बिचको विभेद, हाकिम र कारिन्दाका बिचको विभेदपूर्ण व्यवहार नारी र पुरुषका बिच गरिने भेदभाव वर्तमान समयमा पनि विद्यमान रहेको र यसतर्फ सजग हुन नसकेको खण्डमा यस्ता विभेदहरूले भविष्यमा समेत निरन्तरता पाउने सम्भावित यथार्थतर्फ कोइरालाका कथाले सङ्केत गरेका छन् ।

त्यसैगरी समाजमा रहने विभिन्न वर्गहरूको चित्रण पनि विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले आफ्ना कथामार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् । समाजमा रहने ग्रामीण र सहरिय वर्ग, सम्पन्न र विपन्न वर्ग, सामर्थ्यवान् र कमजोर वर्ग, शोषक र शोषित वर्गको चित्रण कोइरालाका कथामा पाइन्छ । 'स्वेटर', 'दोषी चश्मा', 'रिक्सा तान्ने' र 'महाराजको सवारी' कथामा यिनै विभिन्न वर्गहरूको प्रतिनिधिमूलक पात्रहरूको उपस्थिति कथाकारले गरेका छन् । यी पात्रहरू हाम्रै समाजमा रहेका पात्रहरूको प्रतिनिधि हुन् । यिनीहरूले समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग र ती वर्गका बिच गरिने भेदभावपूर्ण व्यवहारहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । सत्ता र शक्तिको आडमा सामर्थ्यवान वर्गले निरीह र कमजोर वर्गप्रति गरिने व्यवहार, सम्पन्न वर्गले विपन्न वर्गप्रति गर्ने व्यवहार, सहरिया वर्गले ग्रामीण वर्गप्रति गर्ने व्यवहार, मालिकले घरमा काम गर्ने नोकरहरूप्रति गर्ने व्यवहारलाई कोइरालाले आफ्ना कथाको मूल विषयवस्तु बनाएका छन् र उनले यी कथाका विषयवस्तुमार्फत समाजमा रहेको वर्गीय भिन्नतालाई उद्घाटन गरेका छन् ।

समाजमा एकै थरीको नभइ भिन्न भिन्न किसिमको समुदायको उपस्थिति रहेको हुन्छ । यसअन्तर्गत शिक्षित र अशिक्षित समुदाय, उदार र सङ्कीर्ण समुदाय, पुरातनवादी र आधुनिक समुदाय आदि पर्दछन् । परापूर्वकालदेखि चलिआएको रीतिरिवाजलाई कुनै पनि किसिमको विरोध नगरी शिर झुकाइ स्वीकार गर्ने र ती रीतिरिवाज आफ्नो नयाँ पुस्तालाई पनि जस्ताको त्यस्तै हस्तान्तरण गर्ने गरिन्छ भने त्यस प्रकारको समुदायलाई पुरातन वा सङ्कीर्ण समुदाय भनिन्छ । यसको अभिव्यक्ति 'विहा' कथामा भएको छ । अनमेल विवाह, बालविवाह जस्ता कुप्रथालाई पनि सहर्ष स्वीकार गरिएको हुनाले यस कथाले पुरातनवादी समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ, भनि भन्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी अन्य केही कथाहरूमा समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद र नारीलाई दमन गर्ने समुदायको चित्रण गरिएको छ । ती समुदायका लागि यी कुराहरू परिवर्तन गर्नुपर्ने नभइ सामान्य र सहज लाग्ने गरेको कुरा कोइरालाका कथामा व्यक्त गरिएको छ । परिवर्तनका लागि पहल गर्नुको सट्टा सहर्ष स्वीकार गर्न तत्पर रहेको कुराले यस कुरालाई पुष्टि गर्दछ । यी विविध कारणहरूले गर्दा यस्ता समुदायगत विश्वदृष्टिमा परिवर्तन आउनुको सट्टा निरन्तरता रहने यथार्थतर्फ कोइरालाका कथाले सङ्केत गरेका छन् ।

समग्रमा भन्नु पर्दा उनका कथामा विद्यमान र सम्भावित यथार्थ अनि वर्गीय र समुदायगत विश्वदृष्टिका आधारमा हेर्दा उनका कथामा वर्गीय विश्वदृष्टि विशेष टड्कारो रूपमा देखा पर्छ । समुदायगत विश्वदृष्टि र विद्यमान तथा सम्भावित यथार्थको अङ्कनले गर्दा पनि उनका कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि निकै मार्मिक बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, ज्ञानु. २०७२. *नेपाली समालोचनामा उदार नारीवाद र मार्क्सवादी नारीवाद*,
अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- उपाध्याय, ईश्वरप्रसाद. २०४८. *वी.पी. स्मृतिग्रन्थ काठमाडौँ* : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, खेम. २०४९. *साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला* (ते.संस्क). काठमाडौँ : श्री विद्या
प्रकाशन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद. २०७४. *वी.पी.का छ उपन्यासहरूको सङ्ग्रह* (ते.संस्क.). काठमाडौँ
: साभा प्रकाशन ।
- क्षेत्री, उदय. २०६४. *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाकाका आख्यानको
अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधी शोधप्रबन्ध. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय.
त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ ।
- गोल्डमान, लुसिएँ. सन् १९८०. *साहित्य इतिहासकी उत्पत्तिमूलक संरचनावादी पद्धति*
अनु.निर्मला जैन/कुसुम बाँठिया, साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन, दिल्ली : हिन्दी
माध्यम कार्यान्वयन निर्देशनालय दिल्ली विश्वविद्यालय ।
- गौतम, कृष्ण. २०५६. *रचनाको रोमाञ्च*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- चालिसे, नारायण. २०६९. *पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास दाड* : वी.पी.
चिन्तन केन्द्र ।
- चालिसे, नारायण. २०६९. *पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास*, अप्रकाशित
दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- त्रिपाठी, गीता. २०५७. *उत्तरवर्ती नेपाली नारी कथाका प्रवृत्तिहरू* समकालीन साहित्य पूर्णाङ्क
८४ पृ. ९४ ।
- त्रिपाठी, सुधा. २०६९. *नेपाली उपन्यासमा नारीवाद* काठमाडौँ : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

- ढकाल, भूपति. २०६०. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा र उपन्यासहरूको विश्लेषण. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- दाहाल, पेशल र सोमप्रसाद खतिवडा. २०५७ नेपाली समाज र संस्कृति काठमाडौं : एम के पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।
- न्यौपाने, भुवन. २०६९. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा सम्बन्धन व्यवस्था, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- न्यौपाने, शान्ति. २०५६ विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथामा नारी पात्रहरूको अध्ययन. अप्रकाशित शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- पाण्डे, ज्ञानू. २०६२. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद, अप्रकाशित. दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- पाण्डेय, ताराकान्त. २०७३. विश्व दृष्टिका परिप्रेक्षमा छापामारको छोरो कथाको समाजशास्त्र मार्क्सवाद सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बोएलअरवर, विलियमक्यु. २०८०. एस्जिअ एस्सेज अन मेथडनद सोसियोलोजी अफ लिटरेचर सेन्ट लुइस : टेलस प्रेस लिमिटेड ।
- भट्टराई, तुलसी. २०५८. वी.पी. कोइराला : चिन्तन र प्रयोग, स्नातकोत्तर, शोधपत्र. काठमाडौं : त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- भट्टराई, रमेश. २०७७. सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- भट्टराई, रेखबहादुर. २०६४. वी.पी. कोइराला र समकालीन नेपाल विराटनगर : गजुरमुखी प्रेस ।
- मैनाली, गोपी. २०६५. वी.पी. कोइरालाका कथा : सार्वजनीनता र मौलिकताका यात्रा महामण्डल, (वर्ष १/पृ४ वैशाख-असार). पृ ४१-४४ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. २०६६. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथाशिल्प नुवाकोट : नुवाकोट
साहित्य प्रतिष्ठान ।

वैद्य, 'किरण', मोहन. २०७४. हिमाली दर्शन काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन ।

शर्मा, शारदा. २०५३. विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला कथामा नारीपात्र काठमाडौँ : रूभु प्रकाशन ।